

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

О. В. Бабкіна, К. Г. Волинка

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У СХЕМАХ І ВИЗНАЧЕННЯХ

Навчальний посібник

Київ 2004

ББК 67.0я73
Б12

Рецензенти: *В. П. Пастухов*, канд. юрид. наук, проф.
С. Б. Чехович, канд. юрид. наук

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 1 від 27.01.04)*

Бабкіна О. В.

Б12 Теорія держави і права у схемах і визначеннях: Навч. посіб. / О. В. Бабкіна, К. Г. Волинка. — К.: МАУП, 2004. — 144 с.: іл. — Бібліогр.: с. 135–141.

ISBN 966-608-404-X

Пропонований посібник має оригінальну структуру — складається з двох взаємопов'язаних частин: схем і визначень з теорії держави і права. Поданий у вигляді схем теоретичний матеріал сприятиме цілісному, логічно послідовному і системному його сприйняттю; розміщені після цього визначення розкривають зміст наведених схем.

Для студентів, викладачів і широкого загалу читачів, які цікавляться теорією держави і права.

ББК 67.0я73

ISBN 966-608-404-X

© О. В. Бабкіна, К. Г. Волинка, 2004

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2004

ВСТУП

У системі юридичних наук теорія держави і права є базовою методологічною наукою. Мета вивчення теорії держави і права — здобути комплексні знання щодо державно-правової дійсності, загальних і особливих закономірностей її розвитку та функціонування, опанувати сутність і соціальне призначення держави і права.

У пропонованому навчальному посібнику розкриваються основні фундаментальні положення теорії держави і права; він поєднує визначення основних юридичних понять та категорій і їх структурне відображення у схематичному вигляді. Таке поєднання теоретичних визначень з їх схематичним відображенням сприятиме цілісному, логічно послідовному і системному сприйняттю теоретичного матеріалу навчальної дисципліни “Теорія держави і права”, забезпечуватиме ефективну загальнотеоретичну підготовку для подальшого засвоєння спеціальних і галузевих юридичних дисциплін.

Навчальний посібник структурно і системно висвітлює основні положення теорії держави і права: предмет і методологію; суспільство як середовище виникнення, функціонування і розвитку держави і права; поняття і ознаки держави; функції, форми, механізм держави; поняття і ознаки права; функції права; правове регулювання і його механізм; норми, форми (джерела) права; систему права і систему законодавства; правові відносини; реалізацію права; правову свідомість і правову культуру; законність і правопорядок; забезпечення прав і свобод людини і громадянина та ін. Пропоновані схеми з теорії держави і права розкривають не лише зміст основних юридичних понять і категорій, а й їх співвідношення, взаємозв’язок з іншими суспільними явищами і процесами.

Цей навчальний посібник, який є логічним доповненням виданого навчального посібника К. Г. Волинки “Теорія держави і права” (К.: МАУП, 2003) і може бути запропонований як додатковий навчальний посібник, покликаний сприяти якнайглибшому засвоєнню навчальної дисципліни “Теорія держави і права”.

СХЕМИЗТЕОРІЇ ДЕРЖАВИІПРАВА

Розділ 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Теорія держави і права — це система узагальнених знань про основні та загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, їх сутність, призначення в суспільстві і подальший розвиток

ПРЕДМЕТ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Загальні і особливі закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, їх взаємозв'язок	Взаємозв'язок держави і права з іншими сферами суспільного життя (економікою, політикою, культурою, духовністю та ін.)	Узагальнення розвитку уявлень про державу і право та їх систематизація
--	--	--

ОБ'ЄКТ ЮРИДИЧНОЇ

Предмет теорії
держави і права

НАУКИ

ЄДНІСТЬ І ДУАЛІЗМ ПРЕДМЕТА ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

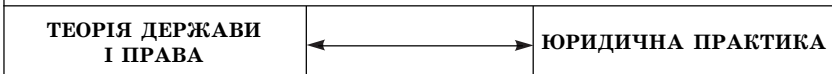
ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА

СУСПІЛЬНІ НАУКИ, ЩО ВИВЧАЮТЬ ДЕРЖАВУ І ПРАВО
Філософія
Юриспруденція
Соціологія
Політологія
Історія
Економічна теорія
Соціальна психологія

СИСТЕМА ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ				
Історико-теоретичні науки	Галузеві науки	Прикладні науки	Міжгалузеві науки	Науки, що вивчають міжнародне та зарубіжне право
<ul style="list-style-type: none"> • Теорія держави і права • Історія держави і права • Історія політичних і правових вчень 	<ul style="list-style-type: none"> • Конституційне право • Адміністративне право • Фінансове право • Цивільне право • Сімейне право • Трудове право • Кримінальне право • Цивільне процесуальне право • Кримінально-процесуальне право • Виправно-трудове право та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> • Криміналістика • Судова медицина • Судова психіатрія • Судова статистика • Юридична психологія 	<ul style="list-style-type: none"> • Господарське право • Природоохоронне право 	<ul style="list-style-type: none"> • Міжнародне публічне право • Міжнародне приватне право • Конституційне право зарубіжних країн • Порівняльне правознавство

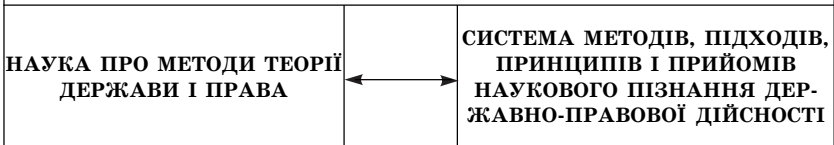
ЗВ'ЯЗОК ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА З ЮРИДИЧНОЮ ПРАКТИКОЮ

ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

- онтологічна
- гносеологічна
- евристична
- методологічна
- політична
- ідеологічна
- практично-прикладна
- прогностична
- системоутворювальна
- комунікативна
- навчальна
- аксіологічна

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

СТРУКТУРА МЕТОДОЛОГІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА			
ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ	МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ	ЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ	НАУКОВІ МЕТОДИ
<ul style="list-style-type: none"> • емпіричний • раціональний 	<ul style="list-style-type: none"> • історизму • всебічності • комплексності 	<ul style="list-style-type: none"> • аналіз і синтез • індукція і дедукція • класифікація • узагальнення 	<ul style="list-style-type: none"> • загальнонаукові • часткові • спеціальні • спеціально-юридичні

НАУКОВІ МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА			
ЗАГАЛЬНО-НАУКОВИЙ	ЧАСТКОВІ	СПЕЦІАЛЬНІ	СПЕЦІАЛЬНО-ЮРИДИЧНІ
<ul style="list-style-type: none"> • діалектичний 	<ul style="list-style-type: none"> • системний • структурний • функціональний • кількісного і якісного аналізу • порівняльний • експериментальний • моделювання 	<ul style="list-style-type: none"> • психологічний • конкретно-соціологічний • статистичний • кібернетичний • математичний та ін. 	<ul style="list-style-type: none"> • формально-юридичний • порівняльно-правовий • державно-правового моделювання • державно-правового експерименту • судової статистики • тлумачення норм права та ін.

Розділ 2. СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА		
СУСПІЛЬНІ ІНСТИТУТИ	СОЦІАЛЬНА ВЛАДА	СОЦІАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ

СУСПІЛЬНІ ІНСТИТУТИ	
НЕПОЛІТИЧНІ	ПОЛІТИЧНІ
<ul style="list-style-type: none"> • родова община • плем'я • релігійні об'єднання • кооперативи • підприємства • профспілки 	<ul style="list-style-type: none"> • держава • політичні партії • політичні рухи

ПРИЗНАЧЕННЯ ВЛАДИ В СУСПІЛЬСТВІ
<ul style="list-style-type: none"> • надання суспільству організованості • забезпечення цілісності суспільства • консолідація суспільства • забезпечення порядку в суспільстві

ВИДИ ВЛАДИ	
НЕПОЛІТИЧНА	ПОЛІТИЧНА
<ul style="list-style-type: none"> • суспільна первісна • економічна • релігійна • голови сім'ї • корпоративна 	<ul style="list-style-type: none"> • державна • інших суб'єктів політичної системи

СОЦІАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ	
ІНДИВІДУАЛЬНЕ	НОРМАТИВНЕ
здійснюється за допомогою індивідуальних розпоряджень	здійснюється за допомогою соціальних норм

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

- Політичні інститути та організації
- Політична діяльність
- Політичні відносини
- Політичні норми
- Політичні принципи
- Політичні традиції
- Політична свідомість
- Політична культура
- Засоби масової інформації

ОЗНАКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

- автономія індивідів від надмірного втручання з боку держави
- свобода індивідів
- відкритість
- пріоритет прав і свобод людини й громадянина
- політичний, економічний та ідеологічний плюралізм

СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

СОЦІАЛЬНА СФЕРА	ЕКОНОМІЧНА СФЕРА	ПОЛІТИЧНА СФЕРА	ДУХОВНА СФЕРА
<ul style="list-style-type: none"> • Інститут родини, виховання, освіти • Добровільні суспільні об'єднання за інтересами 	<ul style="list-style-type: none"> • Вільний ринок • Багатоманітність і рівноправність форм власності 	<ul style="list-style-type: none"> • Свобода політичного самовираження • Багатопартійність 	<ul style="list-style-type: none"> • Освіта • Наука • Культура • Інформаційна

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Розділ 3. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

ТЕОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ
<ul style="list-style-type: none"> • ТЕОЛОГІЧНА • ПАТРІАРХАЛЬНА • ПАТРИМОНІАЛЬНА • ОРГАНІЧНА • ЗАВОЮВАННЯ (НАСИЛЬСТВА) • ПСИХОЛОГІЧНА • СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ • ГІДРАВЛІЧНА (ПРИГАЦІЙНА) • ІСТОРИКО-МАТЕРІАЛІСТИЧНА

ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА			
Соціальна організація	Економічна сфера	Влада	Соціальне регулювання
<ul style="list-style-type: none"> • Родова община • Колективізм 	<ul style="list-style-type: none"> • Привласнення • Зрівняльний розподіл 	<ul style="list-style-type: none"> • Суспільна влада • Загальні збори • Старійшини 	<ul style="list-style-type: none"> • Мононорми

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ
<ul style="list-style-type: none"> • перехід від привласнювальної економіки до відтворювальної • три поділи праці • удосконалення знарядь праці • підвищення продуктивності праці • поява надлишкового продукту • поява приватної власності • виникнення патріархальної сім'ї • збільшення чисельності населення • перехід до осілого способу життя • потреба в досконаліших формах управління в умовах соціально неоднорідного суспільства • поява об'єктивної можливості матеріально утримувати верству людей, які не займаються фізичною працею

ШЛЯХИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ		
СХІДНИЙ	ЗАХІДНИЙ	
	АНТИЧНИЙ	ЗАХІДНО-І СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ

Розділ 4. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ		
КЛАСОВА	↔	ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНА

ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ
<ul style="list-style-type: none"> • наявність публічної політичної влади, якій повинні підкорятися всі, хто перебуває на території держави • наявність апарату управління і примусу • територіальна організація населення • державний суверенітет • нерозривний зв'язок із правом • наявність податкової системи • офіційна державна символіка

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ	
ВНУТРІШНІЙ	ЗОВНІШНІЙ
верховенство, самостійність, повнота і неподільність державної влади в межах території	незалежність і рівноправність у відносинах з іншими державами

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА		
ДЕРЖАВА	закріплює загальнообов'язковість права, забезпечує його дію	ПРАВО
	↔	
	юридично оформлює державу, надає державній владі легітимності	

Розділ 5. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

ОЗНАКИ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ	
<ul style="list-style-type: none">• Основні напрями діяльності держави• Вираження класової і загальносоціальної сутності та призначення держави• Засіб вирішення завдань держави• Управлінський характер• Наявність певних форм і здійснення певними методами• Об'єктивний та історично зумовлений характер	

КЛАСИФІКАЦІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ	
За часом дії	<ul style="list-style-type: none">• постійні• тимчасові
За об'єктом	<ul style="list-style-type: none">• політичні• економічні• ідеологічні• соціальні та ін.
За принципом поділу влади	<ul style="list-style-type: none">• законодавчі• виконавчі• судові
За сферами політичної спрямованості	<ul style="list-style-type: none">• внутрішні• зовнішні
За ступенем суспільної значущості	<ul style="list-style-type: none">• основні• неосновні (додаткові)
За причинами виникнення	<ul style="list-style-type: none">• класові• загальносоціальні

ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ	
ПРАВОВІ	НЕПРАВОВІ (ОРГАНІЗАЦІЙНІ)
<ul style="list-style-type: none"> • правотворча • правовиконавча • правоохоронна 	<ul style="list-style-type: none"> • організаційно-регламентуюча • організаційно-господарська • організаційно-ідеологічна

МЕТОДИ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ
<ul style="list-style-type: none"> • переконання • примус • рекомендація • стимулювання • заохочення • прогнозування • планування та ін.

Розділ 6. ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ ЗА ГЕОГРАФІЧНИМ ПОЛОЖЕННЯМ (Ж. БОДЕН)		
Північні	Південні	Середні

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ ЗА СТУПЕНЕМ ДИНАМІЗМУ (Г. ЕЛЛІНЕК)	
Динамічні	Статичні

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ ЗА ТИПОМ ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ		
Демократичні	Авторитарні	Тоталітарні

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ ЗА СПОСОБОМ ВИРОБНИЦТВА (ХАРАКТЕРОМ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ФОРМАЦІЇ)				
Східного типу	Рабовласницькі	Феодальні	Буржуазні	Соціалістичні

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ ЗА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИМ КРИТЕРІЄМ
Східні, західні, змішані
Стародавні, середньовічні, сучасні
Аграрні, промислові, науково-технічні
Первинні, вторинні
Доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні
Локальні, особливі, сучасні
Єгипетська, китайська, західноєвропейська, православна, арабська, мексиканська, сирійська, далекосхідна та інші — загалом 26 (А. Тойнбі)

Розділ 7. ФОРМА ДЕРЖАВИ

СТРУКТУРА ФОРМИ ДЕРЖАВИ
ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТИП ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ

ФОРМИ ДЕРЖАВИ ЗА АРИСТОТЕЛЕМ	
“ПРАВИЛЬНІ”	“НЕПРАВИЛЬНІ”
<ul style="list-style-type: none"> • Монархія • Аристократія • Демократія 	<ul style="list-style-type: none"> • Тиранія • Олігархія • Охлократія

ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ТА ЇХ ОЗНАКИ	
МОНАРХІЯ	РЕСПУБЛІКА
<ul style="list-style-type: none"> • На чолі держави стоїть монарх • Влада монарха передається у спадщину • Влада монарха здійснюється довічно • Монарх не несе юридичної відповідальності за свої дії 	<ul style="list-style-type: none"> • Розподіл державно-владних повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади • Виборність • Колегіальність • Відносна короткостроковість виконання повноважень • Відповідальність представників влади за свої дії

ВИДИ МОНАРХІЙ		
АБСОЛЮТНА (НЕОБМЕЖЕНА)	КОНСТИТУЦІЙНА (ОБМЕЖЕНА)	
	Дуалістична	Парламентська

ВИДИ РЕСПУБЛІК		
ПРЕЗИДЕНТСЬКА	ПАРЛАМЕНТСЬКА	ЗМІШАНА

ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА ЇХ ОЗНАКИ	
УНІТАРНА	ФЕДЕРАТИВНА
<ul style="list-style-type: none"> • Централізм, єдність і неподільність • Відсутність ознак суверенітету в адміністративно-територіальних одиницях • Єдина система вищих органів державної влади • Єдине громадянство • Єдина система законодавства • Єдина судова система 	<ul style="list-style-type: none"> • Децентралізація • Певні ознаки суверенітету у суб'єктів федерації • Два рівні державного апарату • Подвійне громадянство • Два рівні системи законодавства • Два рівні судової системи

ВИДИ УНІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ	
ЦЕНТРАЛІЗОВАНА	ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНА

ВИДИ ФЕДЕРАТИВНОЇ ДЕРЖАВИ	
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНА	АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА

ВИДИ МІЖДЕРЖАВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ
<ul style="list-style-type: none"> • Особиста унія • Реальна унія • Співдружність • Протекторат • Конфедерація • Співтовариство

ВИДИ ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ	
ДЕМОКРАТИЧНИЙ	НЕДЕМОКРАТИЧНИЙ
	<ul style="list-style-type: none"> • тоталітарний • авторитарний • фашистський • расистський • військово-диктаторський

Розділ 8. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

СТРУКТУРА МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ		
Система державних організацій		
Державні органи (апарат держави)	Державні підприємства	Державні устано- ви

ОЗНАКИ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ
<ul style="list-style-type: none">• здійснюють від імені держави її завдання і функції в певній сфері• наділені державно-владними повноваженнями• утворюються в порядку, встановленому законом• встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки• мають певну компетенцію• мають певну структуру• джерелом їх фінансування є державний бюджет

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ
<ul style="list-style-type: none">• демократизму• гуманізму• поділу влади• законності• рівного доступу громадян до державної служби• субординації та координації• професіоналізму• гласності• відповідальності державних службовців за прийняті рішення• неупередженості• дотримання етичних вимог

ЄДНІСТЬ І ПОДІЛ ВЛАДИ		
ЄДНІСТЬ		ПОДІЛ
забезпечується тим, що єдиним джерелом державної влади є народ	←→	забезпечується через розподіл державно-владних повноважень між основними гілками влади

ПРИНЦИП ПОДІЛУ ВЛАДИ		
ЗАКОНОДАВЧА	ВИКОНАВЧА	СУДОВА
здійснюється вищим виборним представницьким органом державної влади — парламентом, основне завдання якого полягає у прийнятті законів	здійснюється через систему органів державного управління (уряд, міністерства, відомства, державні комітети, органи виконавчої влади на місцях, а також президентом у президентських республіках) з метою забезпечення виконання законів	здійснюється судовими органами загальної і конституційної юрисдикції з метою вирішення суперечок щодо права

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ	
За способом створення	<ul style="list-style-type: none"> • виборні • призначувані
За територіальним поширенням владних повноважень	<ul style="list-style-type: none"> • вищі • місцеві
За широтою компетенції	<ul style="list-style-type: none"> • загальної компетенції • спеціальної компетенції
За принципом розподілу влади	<ul style="list-style-type: none"> • законодавчі • виконавчі • судові
За часом функціонування	<ul style="list-style-type: none"> • постійні • тимчасові

Розділ 9. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

КЛАСИФІКАЦІЯ СУЧАСНИХ КОНЦЕПЦІЙ ДЕРЖАВИ	
ПОЛІТОЛОГІЧНІ І СОЦІОЛОГІЧНІ	ЮРИДИЧНІ
<ul style="list-style-type: none">• Теорія солідаризму• Теорія держави загального благоденства• Теорія плюралістичної демократії• Теорія еліт• Теорія конвергенції• Технократична доктрина• Теорія модернізації (модернізму)• Теорія національної держави• Фашистська доктрина	<ul style="list-style-type: none">• Теорія правової держави• Теорія соціальної держави• Теорія соціально-правової держави

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ І ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ	
що походять від правової держави	що походять від соціальної держави
<ul style="list-style-type: none">• Принцип панування права• Принцип верховенства правового закону• Принцип пріоритетності прав і свобод людини й громадянина• Принцип поділу влади	<ul style="list-style-type: none">• Соціально орієнтована ринкова економіка• Всебічне гарантування прав і свобод людини й громадянина• Гарантований державою достатній життєвий рівень• Ефективна система соціального забезпечення

Розділ 10. ПОНЯТТЯ ПРАВА

КЛАСИФІКАЦІЯ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗКРИТТЯ СУТНОСТІ ПРАВА		
Залежно від того, що розглядалось як джерело правоутворення		
Природно-правова теорія (природа людини і суспільства)	Позитивістська теорія права (воля держави)	
Залежно від того, що розглядалось як базовий елемент права		
Нормативістська теорія права (норма права)	Психологічна теорія права (правова свідомість)	Соціологічна теорія права (правові відносини)
Інтегративне праворозуміння (органічно поєднує основні положення згаданих концепцій, спираючись на нормативізм)		

ОЗНАКИ ПРАВА
<ul style="list-style-type: none">• є мірою свободи і справедливості• нормативність• регулятивність• загальнообов'язковість• формальна визначеність• забезпеченість можливістю державного примусу• свідомо-вольовий характер• системність• універсальність

ПРИНЦИПИ ПРАВА			
Соціально-правові (загальносоціальні)	Спеціально-правові (спеціально-юридичні)		
	загальноправові	міжгалузеві	галузеві

ФУНКЦІЇ ПРАВА			
ЗАГАЛЬНО- СОЦІАЛЬНІ	СПЕЦІАЛЬНО-ЮРИДИЧНІ		
	Регулятивна		Охоронна
	регулятивно-статична	регулятивно-динамічна	

Розділ 11. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ І ПРАВОВОГО ВПЛИВУ	
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ	ПРАВОВИЙ ВПЛИВ
здійснюється за допомогою системи правових засобів: норм права, нормативно-правових і правозастосовних актів, юридичних фактів, суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, актів реалізації права та ін.	здійснюється за допомогою правової свідомості та правової культури, правових ідей, правових принципів, правових цінностей та ін.

ПРЕДМЕТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
<ul style="list-style-type: none">• відносини, що відображають індивідуальні інтереси членів суспільства і загальні інтереси суспільства в цілому• відносини, що реалізують взаємні інтереси всіх учасників• відносини, що потребують дотримання певних правил поведінки, обов'язковість яких підкріплена силою держави

ОСНОВНІ МЕТОДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	
АВТОНОМНИЙ	ІМПЕРАТИВНИЙ

СПОСОБИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ		
УПОВНОВАЖЕННЯ (ДОЗВІЛ)	ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	ЗАБОРОНА

ТИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	
ЗАГАЛЬНИЙ ДОЗВІЛ	СПЕЦІАЛЬНИЙ ДОЗВІЛ
“Дозволено все, що прямо не заборонено законом”	“Дозволено лише те, що прямо визначено законом”

СТАДІЇ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ		ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
I	Правотворчість	Норма права, закріплена в нормативно-правовому акті
II	Настання умов, передбачених нормою права	Юридичні факти
III	Конкретизація прав і обов'язків суб'єктів, передбачених нормою права	Правові відносини
IV	Реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків	Акти правореалізації

Розділ 12. НОРМИ ПРАВА

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ	Норми моралі
	Норми звичаїв
	Релігійні норми
	Корпоративні норми
	Норми етикету
	Політичні норми
	Економічні норми
	Естетичні норми
	Норми права

ОЗНАКИ НОРМ ПРАВА, ЩО ВИРІЗНЯЮТЬ ЇХ СЕРЕД ІНШИХ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

- загальна обов'язковість
- формальна визначеність в офіційних джерелах
- зобов'язально-надавальний характер
- створення спеціально уповноваженими органами у встановленому законному порядку
- системність
- забезпеченість можливістю державного примусу

СТРУКТУРА НОРМИ ПРАВА

СТРУКТУРА НОРМИ ПРАВА		
Гіпотеза	Диспозиція	Санкція

КЛАСИФІКАЦІЯ ГІПОТЕЗ

За будовою	<ul style="list-style-type: none">• прості• складні• альтернативні
За формами вираження	<ul style="list-style-type: none">• абстрактні• казуальні

КЛАСИФІКАЦІЯ ДИСПОЗИЦІЙ	
За характером припису	<ul style="list-style-type: none"> • уповноважнювальні • зобов'язальні • заборонні
За способом викладення	<ul style="list-style-type: none"> • прями • альтернативні • бланкетні

КЛАСИФІКАЦІЯ САНКЦІЙ	
За галузевою ознакою	<ul style="list-style-type: none"> • кримінально-правові • адміністративно-правові • дисциплінарні • цивільно-правові та ін.
За ступенем визначеності	<ul style="list-style-type: none"> • абсолютно визначені • відносно визначені • альтернативні
За характером несприятливих для порушника наслідків	<ul style="list-style-type: none"> • правовідновлювальні • каральні

СПОСОБИ ВИКЛАДУ НОРМ ПРАВА	
За характером співвідношення правової норми і статті нормативно-правового акта	<ul style="list-style-type: none"> • усі елементи норми права включаються в одну статтю нормативно-правового акта • елементи норми права викладаються в кількох статтях одного нормативного акта • елементи норми права викладаються в кількох статтях різних нормативних актів • в одну статтю нормативного акта включається кілька правових норм
За особливостями викладу	<ul style="list-style-type: none"> • прями • відсильний • бланкетний
За ступенем узагальнення	<ul style="list-style-type: none"> • абстрактний • казуїстичний

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ

За суб'єктами правотворчості	<ul style="list-style-type: none">• створені державою• затверджені на референдумі
За місцем у механізмі правового регулювання	<ul style="list-style-type: none">• установчі• регулятивні• охоронні• забезпечувальні• декларативні• дефінітивні• колізійні• оперативні
За предметом регулювання	<ul style="list-style-type: none">• конституційні• цивільні• кримінальні• адміністративні• трудові та інших галузей права
За методом правового регулювання	<ul style="list-style-type: none">• імперативні• диспозитивні• рекомендаційні• заохочувальні
За часом дії	<ul style="list-style-type: none">• постійні• тимчасові
За сферою дії	<ul style="list-style-type: none">• загальної дії• обмеженої дії

Розділ 13. ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА. ПРАВОТВОРЧИСТЬ

ОСНОВНІ ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА
<ul style="list-style-type: none">• Нормативно-правовий акт• Судовий (адміністративний) прецедент• Правовий звичай• Нормативний договір• Юридична доктрина• Принципи права• Релігійні норми• Морально-етичні норми

ПРАВОУТВОРЕННЯ	
ПРАВОТВОРЧИСТЬ	
ЗАКОНОТВОРЧИСТЬ	ПІДЗАКОННА НОРМОТВОРЧИСТЬ

ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОСТІ
<ul style="list-style-type: none">• законності• демократизму• науковості• системності• доцільності• професіоналізму• технічної досконалості• виконуваності• гуманізму

ОСНОВНІ СПОСОБИ ПРАВОТВОРЧОСТІ
<p>Прийняття нормативно-правового акта</p> <p>Створення судового (адміністративного) прецеденту</p> <p>Санкціонування правового звичаю</p>

СТАДІЇ ПРАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ	
I	Передпроектна стадія
II	Проектування нормативно-правового акта
III	Розгляд нормативно-правового акта у правотворчому органі
IV	Прийняття нормативно-правового акта
V	Введення в дію, оприлюднення нормативно-правового акта

СТАДІЇ ЗАКОНОДАВЧОГО ПРОЦЕСУ	
I	Розробка законопроекту
II	Подання законопроекту до Верховної Ради в порядку законодавчої ініціативи
III	Розгляд законопроекту у профільних комітетах Верховної Ради
IV	Розгляд закону Верховною Радою (у трьох читаннях)
V	Прийняття закону і направлення на підпис Президенту
VI	Оприлюднення закону

ПРАВИЛА І ВИМОГИ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ
<ul style="list-style-type: none"> • Єдність і точність термінології • Логічна послідовність викладу нормативного матеріалу • Відсутність суперечностей усередині нормативно-правового акта і в системі законодавства загалом • Зрозумілість і доступність мови нормативно-правових актів

Розділ 14. СИСТЕМА ПРАВА

ОСНОВНІ СИСТЕМНІ КАТЕГОРІЇ ПРАВОЗНАВСТВА		
СИСТЕМА ПРАВА	СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА	ПРАВОВА СИСТЕМА

СПІВВІДНОШЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВА І ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ	
СИСТЕМА ПРАВА	ПРАВОВА СИСТЕМА
Відображає внутрішню будову, структуру права	Відображає всю правову організацію суспільства загалом

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ПРАВА		
Внутрішня єдність і цілісність правових норм	↔	Диференціація правових норм за галузями, підгалузями та правовими інститутами

ПІДСТАВИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРАВОВИХ НОРМ		
Предмет правового регулювання (матеріальний критерій)	предмет	Метод правового регулювання (юридичний критерій)
	визначає метод	

СТРУКТУРА СИСТЕМИ ПРАВА
ГАЛУЗЬ ПРАВА
ПІДГАЛУЗЬ ПРАВА
ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ
КОМПЛЕКСНИЙ ІНСТИТУТ
МІЖГАЛУЗЕВИЙ КОМПЛЕКС

СИСТЕМА ГАЛУЗЕЙ ПРАВА
<ul style="list-style-type: none"> • Конституційне право • Адміністративне право • Цивільне право • Цивільне процесуальне право • Сімейне право • Трудове право • Фінансове право • Земельне право • Кримінальне право • Кримінально-процесуальне право • Виправно-трудова право

СПІВІДНОШЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО І ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА	
МАТЕРІАЛЬНЕ ПРАВО	ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО
його зміст становлять принципи і правила поведінки; виражає зміст правового регулювання	є формою реалізації норм матеріального права; виражає форми здійснення правового регулювання

КЛАСИФІКАЦІЯ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ	
за функціональною ознакою	за галузевою ознакою
<ul style="list-style-type: none"> • установчий • правотворчий • правозастосовчий • судовий • контрольний 	<ul style="list-style-type: none"> • кримінально-процесуальний • цивільний процесуальний • адміністративно-процесуальний • господарсько-процесуальний • конституційний

СПІВВІДНОШЕННЯ ПУБЛІЧНОГО І ПРИВАТНОГО ПРАВА	
ПУБЛІЧНЕ ПРАВО	ПРИВАТНЕ ПРАВО
виражає державні, міждержавні та суспільні інтереси	захищає приватні інтереси особи в її відносинах з іншими особами та їх добровільними об'єднаннями

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА	
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО
відображає загальноприйняті світові стандарти в галузі прав людини, забезпечення миру, взаємовигідного співробітництва держав, розв'язання завдань планетарного характеру	у сучасному світі визнається пріоритет міжнародного права над національним

Розділ 15. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА	
у широкому розумінні	у вузькому розумінні
Система нормативно-правових актів	Система законів

БУДОВА СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА	
Горизонтальна (галузева)	За предметом правового регулювання виокремлюють галузі законодавства, що відповідають галузям системи права
Вертикальна (ієрархічна)	Відображає ієрархію органів державної влади, що визначає ієрархію нормативно-правових актів за їх юридичною чинністю
Федеративна	Притаманна державі з федеративною формою державного устрою. Розрізняють два рівні системи законодавства: федеральне законодавство і законодавство суб'єктів федерації
Комплексна	Складається на основі певного об'єкта правового регулювання і особливостей державного управління в цій сфері

СПІВІДНОШЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВА І СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА	
СИСТЕМА ПРАВА	СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА
<ul style="list-style-type: none"> • виражає внутрішню будову, структуру права • первинним елементом є права норма • має об'єктивний характер • в основу покладено предмет і метод правового регулювання 	<ul style="list-style-type: none"> • виражає зовнішню форму організації джерел права • первинним елементом є нормативно-правовий акт • має суб'єктивний характер • в основу покладено предмет правового регулювання

ВИДИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТИВ	
ЗАКОНИ	ПІДЗАКОННІ АКТИ
Конституція, закони, кодекси	Укази Президента, постанови уряду, акти міністерств, відомств, місцевих органів управління

ОЗНАКИ ЗАКОНУ
<ul style="list-style-type: none"> • приймається тільки вищими представницьким органом державної влади — парламентом або шляхом референдуму • регулює основні, найважливіші суспільні відносини • має вищу юридичну силу • встановлює загальні правила поведінки, обов'язкові для всіх громадян, державних органів, громадських організацій, посадових осіб • вирізняється стабільністю • приймається в особливому порядку, передбаченому Конституцією і регламентом парламенту • має певну структуру, потребує особливого оформлення

СТРУКТУРА ЗАКОНУ
<ul style="list-style-type: none"> • Найменування органу, що прийняв закон • Назва закону • Преамбула закону • Нормативно-правовий зміст • Наслідки недотримання закону • Скасування законом інших нормативно-правових розпоряджень • Набрання чинності • Підпис відповідної посадової особи

ЧИННІСТЬ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТИВ		
у часі	у просторі	за колом осіб

ДІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА В ЧАСІ

набирає чинності	втрачає чинність	зворотна дія
<ul style="list-style-type: none"> • з календарної дати, вказаної в акті • з настанням обставин, вказаних в акті • за загальними правилами після закінчення певного передбаченого законом часу з дня офіційного оприлюднення 	<ul style="list-style-type: none"> • із закінченням терміну, на який акт було прийнято • у результаті прямої вказівки на скасування • у результаті прийняття нового акта рівної чи вищої юридичної сили, що регулює це саме коло суспільних відносин • у результаті застаріння акта у зв'язку зі зникненням обставин, що підлягали регулюванню 	<ul style="list-style-type: none"> • не має зворотної сили, діє тільки відносно обставин і випадків, що виникли після введення його в дію. Винятком є закон, що пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність

ДІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА У ПРОСТОРІ

ТЕРИТОРІАЛЬНА

ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНА

ДІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА ЗА КОЛОМ ОСІБ

ЗАГАЛЬНА	СПЕЦІАЛЬНА	ОБМЕЖЕНА
поширюється на всіх без винятку суб'єктів (громадян, іноземців, осіб без громадянства, що перебувають на території держави)	поширюється тільки на певні категорії суб'єктів (наприклад, на суддів, народних депутатів, пенсіонерів)	не поширюється на дипломатичних представників зарубіжних держав, які є носіями дипломатичного імунітету

ФОРМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТИВ

ОБЛК	ІНКОРПОРАЦІЯ	КОНСОЛІДАЦІЯ	КОДИФІКАЦІЯ
-------------	---------------------	---------------------	--------------------

Розділ 16. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

ОЗНАКИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН
<ul style="list-style-type: none">• мають суспільну значущість• нерозривно пов'язані з нормами права, виникають і здійснюються на їх основі• індивідуалізовані, виникають між конкретними учасниками• сторони правовідносин мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки• мають свідомо-вольовий характер• охороняються державою і забезпечуються можливістю державного примусу

СТРУКТУРА ПРАВОВИХ ВІДНОСИН		
СУБ'ЄКТИ	ОБ'ЄКТИ	ЮРИДИЧНІ ФАКТИ
Учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки	Суспільні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правові відносини	Юридичні підстави виникнення, зміни або припинення правових відносин

ЮРИДИЧНИЙ ЗМІСТ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН	
СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО (належить уповноваженій стороні)	↔
<ul style="list-style-type: none"> • Право на юридичні дії • Право вимагати від іншої сторони виконання обов'язку • Право вдаватись до державного примусу в разі невиконання обов'язку зобов'язаною стороною добровільно • Можливість користуватись на основі суб'єктивного права певним соціальним благом 	<ul style="list-style-type: none"> • Необхідність здійснювати в інтересах уповноваженої сторони певні дії або утримуватись від них • Необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженої сторони • Необхідність нести відповідальність за невиконання законних вимог уповноваженої сторони • Необхідність не перешкоджати уповноваженій стороні користуватись благом, на яке вона має право

СУБ'ЄКТИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН	
ІНДИВІДУАЛЬНІ	КОЛЕКТИВНІ
<ul style="list-style-type: none"> • громадяни • іноземці • особи без громадянства • особи з подвійним громадянством 	<ul style="list-style-type: none"> • держава • державні органи і установи • громадські об'єднання • адміністративно-територіальні одиниці та їх населення • виборчі округи • релігійні організації • промислові підприємства

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН	
За функціональною спрямованістю норм права	<ul style="list-style-type: none"> • регулятивні • охоронні
За рівнем індивідуалізації суб'єктів	<ul style="list-style-type: none"> • відносні • абсолютні • загальнорегулятивні
За галузями права	<ul style="list-style-type: none"> • конституційні • адміністративні • цивільні • цивільні процесуальні • фінансові • шлюбно-сімейні • трудові • кримінально-правові • кримінально-процесуальні • господарсько-процесуальні та ін.
За кількістю суб'єктів	<ul style="list-style-type: none"> • прості • складні
За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами	<ul style="list-style-type: none"> • односторонні • двосторонні
За волевиявленням сторін	<ul style="list-style-type: none"> • договірні • управлінські
За тривалістю	<ul style="list-style-type: none"> • короткострокові • довгострокові

СТРУКТУРА ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ		
ПРАВОВАДІАТНІСТЬ	ДІЄВАДІАТНІСТЬ	ДЕЛІКТОВАДІАТНІСТЬ

ОБ'ЄКТИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

- **Матеріальні об'єкти** — предмети матеріального світу, створені природою або людиною
- **Нематеріальні особисті блага** — життя, честь і гідність, здоров'я, недоторканність, безпека
- **Продукти духовної та інтелектуальної творчості** — твори літератури, мистецтва, живопису, музики, наукові винаходи, раціоналізаторські пропозиції та ін.
- **Дії суб'єктів**
- **Цінні папери, офіційні документи** — паспорти, дипломи, сертифікати, гроші, лотерейні білети

ОЗНАКИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

- конкретність
- соціальне значення
- об'єктивованість назовні
- свідчать про наявність або відсутність певних явищ матеріального світу
- передбачені нормами права
- зумовлюють юридичні наслідки — виникнення, зміну або припинення правових відносин

КЛАСИФІКАЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ

За юридичними наслідками	<ul style="list-style-type: none">• правоутворюючі• правозмінюючі• правоприпиняючі
За складом	<ul style="list-style-type: none">• прості• складні
За тривалістю	<ul style="list-style-type: none">• одноактні• тривалі
За відношенням до волі суб'єкта правовідносин	<ul style="list-style-type: none">• події• діяння (дії та бездіяльність)
За характером правової поведінки	<ul style="list-style-type: none">• правомірні• неправомірні

Розділ 17. ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ

ОЗНАКИ ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ
<ul style="list-style-type: none">• здійснюється на основі правових норм• підкріплюється гарантіями з боку держави• завжди пов'язана винятково з правомірною поведінкою• має вольовий характер

ФОРМИ ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ			
БЕЗПОСЕРЕДНЯ			ЗА УЧАСТЮ ДЕРЖАВИ
Виконання	Дотримання	Використання	Застосування

ОЗНАКИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ
<ul style="list-style-type: none">• здійснюється тільки відповідними державними органами або за їх дорученням іншими організаціями• має державно-владний характер, здійснюється від імені держави або уповноважених нею суб'єктів і є обов'язковим для всіх адресатів• здійснюється в певних процесуальних формах• завершується виданням правозастосовчого акта• взаємодіє з іншими формами реалізації (виконанням, дотриманням, використанням)

ВИДИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ	
ОПЕРАТИВНО-ВИКОНАВЧЕ	ПРАВООХОРОННЕ

СТАДІЇ ПРАВОЗАСТОСОВЧОГО ПРОЦЕСУ	
I	Встановлення та аналіз фактичних обставин справи
II	Юридична кваліфікація
III	Тлумачення норми права
IV	Прийняття рішення у справі
V	Доведення змісту прийнятого рішення до відома заінтересованих державних органів, посадових та інших осіб і настання фактичних обставин, завдяки яким норма права реалізується

СПІВІДНОШЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО І ПРАВОЗАСТОСОВЧОГО АКТІВ	
НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ	АКТ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА
<ul style="list-style-type: none"> • видаються спеціально уповноваженими органами • видаються у встановленому законодавством порядку • мають обов'язковий характер • гарантуються державою, тобто можливістю застосування нею примусу 	
<ul style="list-style-type: none"> • містить правові норми • має загальний характер • розрахований на багаторазове виконання 	<ul style="list-style-type: none"> • містить індивідуальні розпорядження • адресований конкретним суб'єктам • має одноразову чинність

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА	
З'ЯСУВАННЯ ЗМІСТУ ПРАВОВОЇ НОРМИ	РОЗ'ЯСНЕННЯ ЗМІСТУ ПРАВОВОЇ НОРМИ

ПРИЙОМИ (СПОСОБИ) ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА
Текстове (граматичне)
Систематичне
Історико-політичне
Логічне
Спеціально-юридичне

ВИДИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ЗА ОБСЯГОМ		
Буквальне	Розширювальне	Обмежувальне

ВИДИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА ЗА СУБ'ЄКТАМИ		
офіційне		неофіційне
<i>нормативне</i>	<i>казуальне</i>	<ul style="list-style-type: none"> • повсякденне • професійне • доктринальне
<ul style="list-style-type: none"> • автентичне • легальне 	<ul style="list-style-type: none"> • судове • адміністративне 	

ЗАСОБИ ПОДОЛАННЯ ПРОГАЛИН У ЗАКОНОДАВСТВІ	
АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ	АНАЛОГІЯ ПРАВА

Розділ 18. ПОВЕДІНКА ОСОБИ У ПРАВОВІЙ СФЕРІ

ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ
<ul style="list-style-type: none"> • соціальна значущість • вираження зовні у формі дій або бездіяльності • свідомо-вольовий характер • опосередкованість правовими нормами • наявність юридичних наслідків

ВИДИ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ І ЇХ ОЗНАКИ	
ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА	ПРАВOPУШЕННЯ
<ul style="list-style-type: none"> • соціальна корисність • відповідність інтересам суспільства, держави й окремих осіб • відповідність нормам права • позитивні юридичні наслідки • гарантується державою 	<ul style="list-style-type: none"> • соціальна шкідливість • суспільна небезпечність • порушення інтересів суспільства, держави і окремих осіб • порушення правових норм • негативні юридичні наслідки • застосовується державний примус

ВИДИ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ
Маргінальна
Конформістська
Звичайна
Соціально-правова активність

ЮРИДИЧНИЙ СКЛАД ПРАВОПОРУШЕННЯ			
Суб'єкт	Суб'єктивна сторона	Об'єкт	Об'єктивна сторона

ВИДИ ПРАВОПОРУШЕНЬ	
ЗЛОЧИНИ	ПРОСТУПКИ
	<ul style="list-style-type: none"> • цивільно-правові • адміністративні • дисциплінарні

Розділ 19. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

ОЗНАКИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

- настає внаслідок скоєння правопорушення
- має чітку нормативну регламентацію
- здійснюється в певному процесуальному порядку у формі правозастосовчої діяльності
- здійснюється уповноваженими державними органами та їх посадовими особами
- має державно-владний характер
- здійснюється на основі єдності норм матеріального і процесуального права
- невіддільна від державного примусу
- передбачає наявність певних втрат для винної особи

ФУНКЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Штрафна (каральна)	це негативна реакція держави на протиправні діяння, реалізується за допомогою завдання правопорушнику певних обмежень особистого, матеріального або організаційного характеру
Правовідновлювальна (компенсаційна)	спрямована на усунення безпосередньо завданої шкоди, здійснюється шляхом відновлення порушених прав, примусового виконання обов'язків, усунення протиправних станів
Попереджувальна (превентивна)	реалізується у результаті впливу на свідомість правопорушника з метою переконання як безпосередньо його, так і інших осіб у невідворотності застосування заходів юридичної відповідальності
Виховна (стимулювальна)	передбачає такі методи впливу на свідомість і волю суб'єкта, які є засобом стимулювання правомірної поведінки

ПРИНЦИПИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

- законності
- справедливості
- гуманізму
- доцільності
- неприпустимості аналогії права й аналогії закону
- невідворотності
- індивідуалізації покарання
- неприпустимості подвоєння відповідальності
- обґрунтованості

ПІДСТАВИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

- факт скоєння правопорушення
- наявність у діях особи складу правопорушення
- наявність відповідної правової норми
- акт застосування права

КЛАСИФІКАЦІЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

За галузевою ознакою	За характером санкцій
<ul style="list-style-type: none">• кримінальна• адміністративна• дисциплінарна• цивільно-правова	<ul style="list-style-type: none">• штрафна (каральна)• компенсаційна (правовідновлювальна)

Розділ 20. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

СТРУКТУРА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ		
Раціональний (світоглядний) компонент	Емоційний (психологічний) компонент	Поведінковий (вольовий) компонент
Поняття, раціональні уявлення і знання про право та правові явища в суспільстві, правова ідеологія	Почуття, переживання, настрої, звички, стереотипи, що виникають у людей у зв'язку з існуючими юридичними нормами і практикою їх реалізації	Мотиви правової поведінки, правові установки, що зумовлюють і визначають поведінку особи у правовому середовищі

ФУНКЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ
<ul style="list-style-type: none"> • пізнавальна • оціночна • регулятивна

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ	
За глибиною осягнення права	За кількістю носіїв
<ul style="list-style-type: none"> • повсякденна • професійна • науково-теоретична 	<ul style="list-style-type: none"> • індивідуальна • колективна (масова, групова, суспільна)

ПРАВОВА КУЛЬТУРА	
суспільства загалом	окремої особистості
Складається з правових цінностей, надбаних суспільством упродовж розвитку. Це сукупність позитивних компонентів правової діяльності в її реальному функціонуванні, реалізація досягнень правової думки, юридичної техніки і практики	Охоплює правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до права, впевненість у соціальній цінності права і правового регулювання, знання власних прав і обов'язків та їх виконання, виражених у правомірній поведінці

РІВЕНЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД РІВНЯ:
<ul style="list-style-type: none"> • правової свідомості населення • розвитку правової діяльності суспільства • розвитку системи юридичних актів

Розділ 21. ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

АСПЕКТИ ЗАКОННОСТІ
Законність як стан дотримання всіма нормативно-правових актів, відповідності суспільних відносин законам та іншим підзаконним актам, їх правомірність
Законність як вимога суспільства і держави точної й неухильної реалізації правових норм всіма і повсюдно
Законність як позитивне ставлення до законів у практичній діяльності й повсякденному житті
Законність як суспільний лад, режим, устрій, що утворюється на основі втілення в життя законів

ЗАКОННІСТЬ		
ПРИНЦИП	МЕТОД	РЕЖИМ
суворого, неухильного дотримання і виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин		

ОЗНАКИ ЗАКОННОСТІ
<ul style="list-style-type: none">• це режим державного і суспільного життя, при якому забезпечуються повне й неухильне дотримання і виконання норм права всіма суб'єктами суспільного життя• відповідність усіх нормативно-правових актів Основному Закону — Конституції, а підзаконних нормативно-правових актів — закону• у правовій державі заснована на правових законах, що відповідають реальним потребам та інтересам суспільства• передбачає реальність права

ПРИНЦИПИ ЗАКОННОСТІ

- загальності законності
- єдності законності
- верховенства закону
- невідворотності реалізації законності
- неприпустимості протиставлення законності й доцільності
- єдності права і законності
- єдності законності й демократії
- забезпечення прав, свобод і законних інтересів особистості

ОЗНАКИ ПРАВОПОРЯДКУ

- визначеність у правових нормах
- системність
- організованість
- державна гарантованість
- стійкість
- єдність
- панування закону в суспільних відносинах
- забезпечення сприятливих умов реалізації суб'єктивних прав
- ефективна діяльність правоохоронних органів
- невідворотність покарання за правопорушення
- громадська дисципліна
- повна і своєчасна реалізація юридичних обов'язків

ГАРАНТІЇ ЗАКОННОСТІ Й ПРАВОПОРЯДКУ

загальносоціальні	юридичні
<ul style="list-style-type: none">• економічні (матеріальні)• соціальні• політичні• ідеологічні	<ul style="list-style-type: none">• нормативно-правові• організаційні

Розділ 22. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

- рівності прав і свобод особи
- невідчужуваності й непорушності прав і свобод особи
- невичерпності прав і свобод особи
- гарантованості прав і свобод особи
- неможливості довільного скасування прав і свобод особи
- недопустимості звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод особи
- взаємозумовленості прав, свобод і обов'язків особи
- визнання міжнародних стандартів у галузі прав і свобод особи

ВИДИ ПРАВОВИХ СТАТУСІВ ОСОБИ

міжнародно-правовий	внутрішньодержавний
	<ul style="list-style-type: none">• конституційний• галузевий• індивідуальний• спеціальний

СТРУКТУРА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ Й ГРОМАДЯНИНА	ЮРИДИЧНІ ОБОВ'ЯЗКИ
---	---------------------------

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ	
За Декларацією прав і свобод людини й громадянина (1789 р.)	<ul style="list-style-type: none"> • права людини • права громадянина
За суспільним значенням	<ul style="list-style-type: none"> • фундаментальні • інші
За часом закріплення	<ul style="list-style-type: none"> • першого покоління • другого покоління • третього покоління
За об'єктом	<ul style="list-style-type: none"> • громадянські • політичні • соціально-економічні • культурні і духовні

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ		
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ	ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ

ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ	
НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ (КОНСТИТУЦІЙНІ, ГАЛУЗЕВІ, МІЖНАРОДНІ)	ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНІ

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ОСОБИ
<ul style="list-style-type: none"> • розвинене громадянське суспільство • соціально-правова держава • соціально орієнтована високорозвинута економіка, що забезпечує достатній життєвий рівень • рівноправність усіх форм власності • плюралізм політичний, економічний та ідеологічний • реальна демократія • соціальна стабільність • високий рівень правової свідомості та правової культури

Розділ 23. ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ТИПОЛОГІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

- спільність походження і розвитку
- спільність джерел, форм закріплення і вираження норм права, способів їх тлумачення
- структурна єдність, подібність побудови нормативно-правового матеріалу
- спільність принципів регулювання суспільних відносин
- єдність термінології, юридичних категорій і понять, техніки викладу і систематизації норм права
- своєрідність юридичного мислення
- правова ідеологія

ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА	АНГЛОСАКСОНСЬКА (англо-американська)	РЕЛІГІЙНА	ЗВИЧАЄВА
--------------------------	---	------------------	-----------------

РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА

Особливості правових норм	Мають узагальнений, абстрактний характер, що викликає необхідність їх тлумачення і конкретизації, а також системно-ієрархічний характер
Основні джерела права	Нормативно-правовий акт, правовий звичай, принципи права
Система права	Поділ права на публічне і приватне, а також за галузями
Основна форма систематизації джерел права	Кодифікація

АНГЛОСАКСОНСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА	
Особливості правових норм	Прецедентні норми — певна частина судового рішення з конкретної справи, що містить юридичний висновок у справі та аргументацію рішення, які мають казуальний характер
Основні джерела права	Судовий (адміністративний) прецедент, статут, акти тлумачення права, правовий звичай, юридична доктрина
Система права	Поділ права на публічне і приватне, а також за галузями відсутній; поділяється на право загальне і справедливості
Основна форма систематизація джерел права	Консолідація і інкорпорація

РЕЛІГІЙНО-ТРАДИЦІЙНА ПРАВОВА СИСТЕМА	
Особливості правових норм	Базуються на релігійних догмах, мають незаперечний характер, здебільшого зобов'язальні
Основні джерела права	Норми релігії, юридична доктрина

ВИЗНАЧЕННЯЗТЕОРІЇ ДЕРЖАВИІПРАВА

Розділ 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Теорія держави і права — це система узагальнених знань про основні й загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, їх сутність і призначення в суспільстві. Це наука, що вивчає державу і право, державно-правові явища в їх взаємозв'язку та взаємодії.

Мета теорії держави і права як науки — це одержання, оновлення та поглиблення узагальнених, достовірних знань про державу і право, а також виявлення глибинних зв'язків між державно-правовими та іншими суспільними явищами.

Історико-теоретичні науки — це юридичні науки, що узагальнюють теоретичні уявлення про державно-правову дійсність, основні закономірності розвитку та функціонування держави і права.

Галузеві науки — це юридичні науки, що вивчають державно-правову дійсність у межах певного предмета правового регулювання.

Прикладні юридичні науки — це юридичні науки, які виникли на стику юридичної науки з іншими суспільними, технічними або природничими науками і призначені для вирішення певних питань, що постають перед юридичною практикою.

Міжгалузеві науки — це юридичні науки, що виникли в результаті поєднання знань окремих галузевих наук щодо спільного предмета вивчення.

Науки, що вивчають міжнародне право — це юридичні науки, предметом яких є правове регулювання у сфері міжнародних правових відносин.

Функції теорії держави і права — це основні напрями її пізнавального впливу, в яких розкриваються суть, зміст, соціальне, наукове і навчальне призначення теорії держави і права.

- *Онтологічна* функція спрямована на пізнання і розкриття глибинної сутності державно-правових явищ.
- *Гносеологічна* функція спрямована на розробку теоретичних прийомів наукового пізнання державно-правових явищ, за допомогою яких досягається оптимальний результат.
- *Евристична* функція полягає у відкритті нових закономірностей розвитку держави і права.
- *Методологічна* функція спрямована на розробку способів, підходів, прийомів і принципів наукового пізнання.
- *Політична* функція покликана формувати наукові основи внутрішньої і зовнішньої державної політики, забезпечувати науковість державного управління.
- *Ідеологічна* функція спрямована на вироблення нових духовних цінностей, нових ідей.
- *Практично-організаторська (практично-прикладна)* функція розкриває роль теорії держави і права як своєрідного інструменту перетворення, реформування процесів і явищ державно-правового життя.
- *Прогностична* функція виявляється у висуненні гіпотез про майбутній розвиток держави і права.
- *Системоутворювальна* функція спрямована на об'єднання юридичної науки в чітку узгоджену систему.
- *Комунікативна* функція забезпечує зв'язок теорії держави і права з іншими юридичними, суспільними та технічними науками, їх інтеграцію і системність.
- *Навчальна* функція полягає в тому, що ця наука є першоосною для опанування всіх інших юридичних наук, ключем до юридичних знань.
- *Аксіологічна* функція спрямована на вивчення держави і права як певних суспільних цінностей, надбань людської цивілізації.

Методи теорії держави і права — це засоби і способи пізнання права і держави, одержання нових знань про них та логічного впорядкування наявного матеріалу з метою глибшого і різнобічного його вивчення.

Методологія теорії держави і права — це система підходів, принципів, прийомів і методів вивчення загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ і процесів, що забезпечують об'єктивність, повноту і всебічність їх досліджень. Водночас методологію можна розглядати і як науку про методи.

Філософські підходи як невіддільний елемент методології теорії держави і права — це рівні опанування державно-правової дійсності. Розрізняють емпіричний і раціональний філософські підходи. Емпіричний підхід базується на безпосередньому вивченні об'єкта, спирається на дані спостереження та експерименту. Раціональний підхід передбачає вивчення закономірностей об'єкта.

Методологічні принципи — це оцінні установки, що визначають основні напрями дослідження державно-правової дійсності.

- Методологічний принцип *історизму* полягає в необхідності дослідження держави і права не лише з точки зору їх нинішнього стану, а й з позицій минулого і передбачення їх майбутнього.
- Методологічний принцип *всебічності* полягає в необхідності дослідження державно-правових явищ в їх взаємозв'язку і взаємодії з іншими суспільними явищами та процесами.
- Методологічний принцип *комплексності* полягає в необхідності дослідження держави і права не лише з позицій юридичної науки, а й з урахуванням надбань інших суспільних наук.

Логічні прийоми — це уявні операції, що ґрунтуються на законах логіки, відображають вимоги зв'язаного, послідовного, переконливого і точного викладу думок.

- *Аналіз і синтез* — це уявний або фактичний розклад цілого на складові й відновлення цілого з його складових.
- *Індукція* — це інтерпретація фактів узагальненням від окремого до загального.
- *Дедукція* — це перехід від загального до одиничного, часткового.
- *Класифікація* — це поділ об'єктів на підкласи за певними ознаками.

- *Узагальнення* — це уявний перехід від одних, окремих думок до інших, загальніших.

Діалектичний метод — це загальнонаукова філософська основа теорії держави і права, що спирається на визнання первинності матеріального базису суспільного життя відносно надбудови — політики, права, культури.

Часткові наукові методи — це методи наукового пізнання, що використовуються всіма науками, включаючи теорію держави і права, і конкретизують загальнонауковий діалектичний метод пізнання. До них належать такі методи: системний, структурний, функціональний, кількісного і якісного аналізу, порівняльний, експериментальний, моделювання.

Спеціальні наукові методи — це методи наукового пізнання, що розроблені окремими суспільними та технічними науками і використовуються теорією держави і права. До цих методів належать психологічний, конкретно-соціологічний, статистичний, кібернетичний, математичний та ін.

Спеціально-юридичні методи — це методи наукового пізнання, вироблені теорією держави і права для найоб'єктивнішого і найповнішого вивчення державно-правової дійсності. До них належать такі методи: формально-юридичний, порівняльно-правовий, державно-правового моделювання, державно-правового експерименту, судової статистики, тлумачення норм права та ін.

- *Формально-юридичний* метод дає змогу дослідити зв'язок між внутрішнім змістом і формою державно-правових явищ та інститутів, застосовується в аналізі форм держави, при визначенні та юридичному оформленні компетенції державних органів, дослідженні форм (джерел) права, формальної визначеності права як однієї з його основних властивостей, у практичній діяльності при тлумаченні норм права для з'ясування їх суті, змісту та вираженої в них волі законодавця.
- *Порівняльно-правовий* метод заснований на співставленні різних державних і правових систем, окремих державно-правових інститутів з метою виявлення спільного і відмінного між ними.

- Метод *державно-правового моделювання* передбачає дослідження державно-правових явищ, процесів та інститутів на їх моделях, тобто уявним, ідеальним відтворенням досліджуваних об'єктів.

Розділ 2. СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Суспільство — це продукт взаємодії людей, об'єднаних різноманітними економічними, сімейними, груповими, етнічними, становими, класовими відносинами й інтересами; складна система їх взаємозв'язків.

Суспільний інститут — це форма організації життєдіяльності суспільства, що надає йому єдності й цілісності, створена для захисту суспільних інтересів (родова община, плем'я, сім'я, держава, релігійні об'єднання, купецькі гільдії, кооперативи, профспілки, партії та ін.).

Соціальна влада — це організована сила, що забезпечує здатність певної особи або соціальної спільності підкоряти своїй волі інших осіб за допомогою різних методів, зокрема й примусу; це двосторонні відносини, де воля носія влади здійснюється через підлеглість підвладних.

- *Неполітична* влада — це влада голови сім'ї, церкви, корпоративних утворень щодо їх членів.
- *Політична* влада — це вироблення і реалізація політичних програм суб'єктами політичної системи.
- *Державна* влада — це різновид політичної влади, яка здійснюється виключно державою і якій притаманні суверенність, універсальність, можливість застосування державного примусу, публічний, універсальний, всеохоплюючий і територіальний характер.

Соціальне регулювання — це система засобів, спрямованих на впорядкування поведінки людей, їх соціальних спільностей з метою узгодження і стабілізації суспільних відносин.

- *Індивідуальне* регулювання — це впорядкування поведінки людей за допомогою разових рішень, що застосовуються в окремих випадках, до конкретних осіб.
- *Нормативне* регулювання — це впорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто стандартів, зразків, моделей поведінки, що поширюються на всі аналогічні випадки.

Політика — це пов'язана з відносинами різних соціальних груп сфера життєдіяльності суспільства, ядром якої є проблема завоювання, утримання і застосування державної влади, а також організація соціального життя загалом.

Політична система суспільства — це сукупність політичних інститутів і організацій, політичної діяльності, політичних відносин, політичних норм, принципів і традицій, політичної свідомості й культури і засобів масової інформації в їх взаємодії, які обстоюють інтереси і волю соціальних об'єднань, що реалізують політичну владу, домагаються за її здійснення в межах права через державу.

Громадянське суспільство — це система відносин між індивідами та їх об'єднаннями, в якій реалізуються їх індивідуальні та колективні інтереси, ґрунтується на автономних від надмірного втручання з боку держави засадах, а також на свободі самореалізації, плюралізмі (багатоманітності) в усіх сферах суспільного життя, на пріоритеті прав людини.

Розділ 3. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

Теорії виникнення держави — це напрями науково-теоретичного дослідження, що пояснюють причини виникнення держави.

- *Теологічна* теорія походження держави пояснює її виникнення божественною волею, обстоює ідеї непорушності й вічності держави.
- *Патріархальна* теорія пояснює виникнення держави появою патріархальної сім'ї.
- *Патримоніальна* теорія обґрунтовує походження держави від права власника на землю (патримоніум).
- *Органічна* теорія порівнює державу з організмом, поширює біологічні закономірності (міжвидова і внутрішньовидова боротьба, еволюція, природний добір) на соціальні процеси і державу.
- Теорія *насильства (завоювання)* пояснює виникнення держави і права факторами військово-політичного характеру: завоюванням одним племінним союзом племен іншого союзу.
- *Психологічна* теорія пояснює появу держави виявом властивостей людської психіки: потребою підкорятися, наслідуванням, психологічною залежністю від еліти первісного суспільства, усвідомленням справедливості певних варіантів дії і відносин.
- Теорія *суспільного договору* розкриває виникнення держави як наслідок укладення договору про державотворення.
- *Іригаційна (гідравлічна)* теорія пов'язує виникнення держави з необхідністю будівництва іригаційних споруд.
- *Історико-матеріалістична* теорія розглядає виникнення держави як результат соціально-економічного розвитку первісного суспільства.

Первіснообщинний лад — це суспільно-економічна формація, для якої були характерні привласнювальна економіка, зрівняльний розподіл, колективізм, соціальна однорідність, суспільний характер влади і соціальне регулювання за допомогою мононорм.

Родова община — це форма організації первісного суспільства, що становила колектив кровних родичів і характеризувалась зрівняльним розподілом здобичі, колективізмом, суспільною владою.

Суспільна влада родової общини — це форма соціальної влади, що характеризувалась наявністю загальних зборів, на яких вирішувались усі життєві питання общини, і виборної посади старійшини, який як найавторитетніший член роду здійснював оперативне управління і нарівні з іншими займався фізичною працею.

Мононорми первісного суспільства — це специфічні правила поведінки, які мали звичаєвий характер і закріплювали найраціональніші та найвигідніші для роду й племені моделі поведінки. Правила поведінки первісного суспільства ґрунтувалися на колективістських принципах і поєднували звичаї, традиції, обряди, норми первісної релігії, міфологію, первісну мораль. Це пояснюється тим, що свідомість первісної людини, її життєдіяльність не були достатньою мірою структуровані. Ці правила відбивали інтереси всіх членів суспільства, передавались з покоління в покоління і виконувались добровільно в силу звички. У разі порушення правил вони підтримувались усім суспільством, у тому числі й примусовими заходами.

“Неолітична революція” (від *неоліт* — новий кам’яний вік) — це епоха переходу 10–12 тис. років тому від привласнювального до відтворювального господарства, одомашнювання рослин і тварин, скотарства і землеробства, осілого способу життя, створення надлишкового продукту.

Причини виникнення держави — це об’єктивні чинники, що зумовили перехід від первіснообщинної організації суспільства до державно оформленого суспільства. До основних причин виникнення держави належать такі: перехід від привласнювальної економіки до відтворювальної; три поділи праці; удосконалення знарядь праці; підвищення продуктивності праці; поява надлишкового продукту; поява приватної власності; виникнення патріархальної сім’ї; збільшення чисельності населення; перехід до осілого способу життя; потреба в досконаліших формах управління в умовах соціально неоднорідного су-

спільства; поява об'єктивної можливості матеріально утримувати верству людей, що не займаються фізичною працею.

Шляхи виникнення держави — це форми, в яких відбувався перехід від первіснообщинної організації суспільства до державної і які зумовлювались конкретними географічними, кліматичними, соціальними та іншими чинниками. Розрізняють східний і західний шляхи виникнення держави.

- *Східний* шлях вирізнявся тим, що на сході поливне землеробство потребувало будівництва іригаційних споруд, що зумовило необхідність об'єднання общин під єдиним централізованим управлінням і збереження суспільної форми власності на землю та на інші засоби виробництва.
- *Західний* шлях виникнення держави характеризувався класовим поділом суспільства, формуванням приватної власності на землю та на інші засоби виробництва. Західний шлях поділявся на два напрями: *античний (рабовласницький)* і *західно- та східноєвропейський (ранньофеодальний)*.

Розділ 4. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ І ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

Держава — це суверенна територіальна політико-правова організація публічної влади соціально неоднорідного суспільства.

Сутність держави визначається тим, кому належить публічна державна влада і в чиїх інтересах вона здійснюється.

Публічна державна влада — це форма влади, що має політичний характер, здійснюється особливою верствою людей, які професійно займаються управлінням справами суспільства, характеризується наявністю апарату влади і управління та апарату примусу.

Територія держави — це простір, на який поширюється публічна державна влада, а всі, хто перебуває на цьому просторі, повинні підкорятись волі держави.

Державний суверенітет — це верховенство, самостійність, повнота й неподільність державної влади в межах території і незалежність та рівноправність держави у відносинах з іншими державами.

Переконання — це метод здійснення державної влади, який полягає в активному впливі на волю й свідомість людини ідейними і моральними засобами для формування у неї поглядів, що базуються на розумінні сутності державної влади, її цілей та функцій.

Примус — це метод здійснення державної влади, який полягає у психологічному, матеріальному та фізичному впливі уповноважених органів держави на особу з метою примусити її діяти в інтересах держави.

Розділ 5. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Функції держави — це комплекс основних напрямів внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, що виражають і конкретизують класову й загальнолюдську сутність і призначення держави в суспільстві, цілі й завдання держави з управління суспільством у властивих їй формах та властивими їй методами.

- *Постійні* функції держави — це функції, здійснювані державою на всіх етапах її існування.
- *Тимчасові* функції держави — це функції, що виникають за специфічних умов суспільного розвитку держави і припиняються зі зникненням цих умов.
- *Основні* функції держави — це найзагальніші, найважливіші напрями діяльності держави, пов'язані з реалізацією основних стратегічних завдань і цілей, що постають перед нею в певний історичний період.
- *Неосновні (додаткові)* функції держави — це структурні складові основних функцій, що становлять напрями діяльності держави, пов'язані з виконанням її завдань у конкретній, вузькій сфері громадського життя.
- *Класові* функції держави — це напрями діяльності держави, що найповніше виражають класові інтереси, волю класу, соціальної сили, групи, що панують у конкретному суспільстві, захоплюють і здійснюють державну владу.
- *Загальносоціальні* функції держави — це напрями діяльності держави, що реалізуються в інтересах суспільства загалом, у тому числі й панівної еліти, і підлеглих класів, і соціальних груп.
- *Внутрішні* функції держави — це напрями діяльності держави всередині країни, основи її внутрішньої політики в різних сферах суспільного життя.
- *Зовнішні* функції держави — це напрями її діяльності у відносинах з іншими державами.

Форми здійснення функцій держави — це специфічні одиниці напрями діяльності держави, за допомогою яких реалізуються її функції.

- *Правові* форми здійснення функцій держави — це однорідні за зовнішніми ознаками і юридичними наслідками на прями діяльності державних органів, пов'язані з виданням нормативних та індивідуальних юридичних актів. Розрізняють такі правові форми здійснення функцій держави: *правотворчу, правовиконавчу та правоохоронну.*
- *Неправові (організаційні)* форми здійснення функцій держави охоплюють організаційно-підготовчу діяльність, необхідну для ефективного функціонування держави. Розрізняють такі неправові форми здійснення функцій держави: *організаційно-регламентуючу, організаційно-господарську та організаційно-ідеологічну.*

Розділ 6. ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ

Типологія держав — це поділ існуючих держав і тих, що існували, на певні типи за певними критеріями.

Тип держави — це наукова категорія, збірний образ реально існуючих у конкретний історичний період держав, що складається із сукупності найважливіших, загальних для всіх цих держав ознак.

Формаційний підхід до типології держав базується на відповідних економічних чинниках, таких як стан розвитку виробничих відносин, спосіб виробництва, які зрештою визначають певний історичний тип держави.

Історичний тип держави — це сукупність основних ознак держави певної суспільно-економічної формації, що виражають її класову сутність і призначення в суспільстві. Поділ суспільно-економічних формацій базується насамперед на способі виробництва і формі переважній власності на засоби виробництва. В історії людства розрізняють п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, буржуазна, комуністична (перехідною від буржуазної до комуністичної є соціалістична), і чотири історичні типи держави: рабовласницька, феодальна, буржуазна і соціалістична.

Цивілізаційний підхід до типології держави ґрунтується на визначенні типу держави за рівнем розвитку матеріальної і духовної культури суспільства, в основу якого покладено духовно-моральні чинники. Розрізняють такі види цивілізацій і відповідні їм типи держави: східні, західні й змішані; стародавні, середньовічні й сучасні; аграрні, промислові й науково-технічні; первинні та вторинні; доіндустріальні, індустріальні й постіндустріальні; локальні, особливі й сучасні.

Розділ 7. ФОРМА ДЕРЖАВИ

Форма держави — це сукупність основних характеристик держави, що розкривають організацію державної влади, її устрій, особливості територіального поширення і методи здійснення.

Форма державного правління — це організація верховної державної влади, вищих і центральних її органів, що розкриває їх структуру, компетенцію, порядок утворення, тривалість повноважень, відносини з населенням, ступінь участі населення в їх формуванні та функціонуванні.

Монархія — це форма державного правління, при якій вищі повноваження державної влади здійснює одноосібно правитель, який отримує владу у спадок, здійснює її довічно і не несе юридичної відповідальності за власні політичні дії.

Абсолютна (необмежена) монархія — це різновид монархічної форми правління, за якої державну (законодавчу, виконавчу, судову) і духовну (релігійну) владу юридично і фактично здійснює монарх.

Конституційна (обмежена) монархія — це особливий різновид монархічної форми правління, за якої влада монарха обмежена конституцією, існують виборний законодавчий орган — парламент і незалежні суди. Розрізняють конституційну монархію дуалістичну і парламентську.

- *Дуалістична* монархія — це форма конституційної обмеженої монархії, при якій влада монарха обмежується конституцією і парламентом, але монарх фактично зберігає багато повноважень у сфері виконавчої влади.
- *Парламентська* монархія — це форма монархічного правління, при якій монарх є номінальним главою держави, посадовою особою, що не має реальних владних повноважень, а фактичні повноваження державної влади здійснюють парламент і утворений ним уряд.

Республіка — це форма державного правління, для якої характерні виборність глави держави (поряд з ним функції дер-

жавного управління виконують й інші органи влади), колегіальність, поділ державно-владних повноважень, відповідальність за політичні рішення, відносна короткостроковість виконання повноважень.

- *Президентська* республіка — це різновид форми державного правління, що характеризується чітким розмежуванням повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади. Обидві ці гілки влади у президентській республіці формуються безпосередньо народом. Главою виконавчої влади є президент, що поєднує виконавчі повноваження з функціями глави держави, не несе політичної відповідальності перед парламентом. В уряді міністри кожний окремо підпорядковані президенту.
- *Парламентська* республіка — це різновид форми державного правління, що характеризується верховенством парламенту в системі органів державної влади, перед яким уряд несе політичну відповідальність. Парламент формує уряд і обирає президента, який виконує переважно представницькі функції.
- *Змішана* республіка — це різновид форми державного правління, що поєднує ознаки президентської і парламентської республік. Розрізняють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки.

Форма державного устрою — це характеристика форми держави, що розкриває особливості територіального поширення державної влади, співвідношення складових держави з її центром.

Унітарна форма державного устрою вирізняється політичною єдністю, неподільністю, однаковим юридичним статусом усіх адміністративно-територіальних одиниць, єдиним громадянством, єдністю системи законодавства, єдиною судовою системою.

- *Централізована унітарна держава* не має у своєму складі автономних утворень.
- *Децентралізована унітарна держава* характеризується наявністю адміністративної автономії.

Федерація — це форма державного устрою, що характеризується наявністю у складі держави суб'єктів федерації — дер-

жавних утворень з ознаками суверенності, а також двох рівнів державного апарату і системи законодавства, подвійного громадянства, двох рівнів судової системи. Федерації поділяються на національно-державні та адміністративно-територіальні.

- В основу *національно-державної* федерації покладено національні фактори, і тому така форма устрою існує в багатонаціональній державі. Для такої федерації характерні республіки, що входять у неї, автономні форми державності та ін. До її складу можуть входити також культурні автономії.
- В основу *адміністративно-територіальної* федерації, як правило, покладено економічні, географічні, транспортні й інші територіальні фактори.

Міждержавні об'єднання — це форми добровільного об'єднання кількох держав зі збереженням їх суверенітету у повному обсязі.

- *Особиста унія* — це форма міждержавного об'єднання, що виникає як наслідок здобуття монархом права на корону іншої держави.
- *Реальна унія* — це правовий союз держав на основі створення спільного інституту глави держави — монарха й інших спільних органів державної влади.
- *Співдружність* — це форма міждержавного об'єднання, створеного державами, що мають спільні ознаки, певний ступінь однорідності, спільність економічних інтересів, спільні мову, історію, культуру і релігію. Співдружність націй — це міжнародно-правовий союз, до складу якого входять Великобританія і суверенні держави — її колишні колонії. Співдружність Незалежних Держав утворилась після розпаду СРСР.
- *Протекторат* — це правовий союз між державами, за якого одна держава подає зовнішньополітичну і військову допомогу іншій, певною мірою залежній від неї державі. Протекторат можливий на початковому етапі відносин між колишніми колоніями і їх метрополією.
- *Конфедерація* — це міждержавне об'єднання кількох держав на договірній основі, створене для досягнення спільних зовнішньополітичних цілей.

- *Співтовариство* — це форма міждержавного об'єднання, спрямована на зміцнення інтернаціональних економічних зв'язків держав, що об'єдналися, за допомогою ліквідації митних кордонів, введення спільної валюти і створення системи наддержавних органів.

Державний режим — це характеристика форми держави, що вказує на сукупність методів, прийомів, способів і засобів, якими здійснюється влада в державі. В основу типології режимів покладено такі критерії: ступінь урахування інтересів народу при здійсненні державної влади; ступінь участі народу в державному управлінні; ступінь колегіальності у прийнятті офіційних рішень; ступінь політичного та ідеологічного плюралізму й існування опозиції владі; ступінь обмеження виявів протиправного насильства з боку держави стосовно громадян; ступінь забезпечення прав і свобод людини й громадянина та ін. Державні режими поділяються на демократичні та недемократичні.

- *Демократичний* режим — це вид державного режиму, що ґрунтується на визнанні принципів рівності та свободи, соціальної справедливості, в якому державна влада здійснюється від імені і в інтересах народу, що визнається єдиним джерелом державної влади, а права людини всебічно забезпечені.

До основних *недемократичних* режимів належать тоталітарний і авторитарний.

- *Тоталітарний* режим — це різновид недемократичного державного режиму, що характеризується всеохоплюючим контролем держави над суспільством, наявністю єдиної загальнообов'язкової ідеології, репресивними методами здійснення державної влади, однопартійною політичною системою, центром якої є “вождь”, грубими масовими порушеннями прав людини.
- *Авторитарний* режим — це різновид недемократичного державного режиму, для якого характерні надмірна концентрація державної влади у політичній номенклатурі, переважне застосування в державному управлінні примусових методів, формальна участь народу в управлінні державою, боротьба з інакодумцями.

Розділ 8. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

Механізм держави — це цілісна ієрархічна система державних організацій, які практично виконують завдання і функції держави. До структури механізму держави входять такі державні організації: державні органи (апарат держави), державні підприємства і державні установи.

Державний орган — це відносно самостійна, структурно відокремлена ланка державного апарату, що створена державою з метою здійснення певного виду державної діяльності, наділена відповідною компетенцією і спирається у процесі реалізації своїх повноважень на організаційну, матеріальну і примусову силу держави.

Державна установа — це державна організація, що здійснює безпосередню практичну діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави в різних сферах: економічній, соціальній, культурній, освітній, охорони здоров'я та ін.

Державне підприємство — це державна організація, що здійснює господарську діяльність з метою виробництва необхідної державі продукції, виконує певні роботи і надає послуги для задоволення потреб суспільства.

Принципи організації і функціонування механізму держави — це законодавчі вимоги, які покладено в основу формування, організації і функціонування механізму держави. До них належать принципи демократизму, гуманізму, розподілу влади, законності, рівного доступу громадян до державної служби, підзвітності нижчих органів перед вищими, професіоналізму і компетентності державних службовців, гласності, відповідальності державних службовців за прийняті рішення, неупередженості, дотримання етичних вимог та ін.

Принцип поділу влади — це вимога щодо розподілу державно-владних повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади з метою оптимізації їх діяльності й попередження можливості надмірної концентрації державної влади в одних руках.

Державна служба — це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті, пов'язана з практичним виконанням ними завдань і функцій держави; ці особи одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Державна служба ґрунтується на таких основних принципах: служіння народу України; демократизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості; пріоритету прав людини і громадянина; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни; дотримання прав і законних інтересів органів місцевого та регіонального самоврядування; дотримання прав підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян.

Посада — це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлені нормативними актами службові повноваження.

Розділ 9. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

Сучасні концепції держави — це напрями соціологічних, політологічних і теоретико-правових досліджень, що розкривають сутність держави і її призначення в сучасному суспільстві.

Теорія солідаризму розглядає державу як засіб забезпечення соціальної солідарності, досягнення консенсусу на основі узгодження інтересів і потреб усіх соціальних верств.

Теорія держави загального благоденства обґрунтовує активний державний вплив на економічне і соціальне життя, стабілізацію господарських, виробничих і політичних процесів з метою забезпечення кожному достатнього життєвого рівня.

Теорія плюралістичної демократії обґрунтовує забезпечення волі більшості при обов'язковому врахуванні інтересів меншості, можливості доведення громадянами своїх потреб до влади з метою їх якнайповнішого задоволення, гарантування права кожного на свободу думки і вільного вибору, свободи створення організацій, існування альтернативних джерел інформації, опозиції і змагальності в політичній сфері.

Теорія еліт ґрунтується на ідеї нездатності народних мас здійснювати владу, необхідності покладення державно-владних повноважень на еліту — меншість суспільства, привілейовану групу, що вирізняється особливими психологічними, розумовими, соціальними і політичними якостями.

Теорія конвергенції обстоює ідею неминучості зближення в епоху НТР двох соціальних систем — капіталізму і соціалізму і створення на цій основі змішаного суспільства із змішаним типом держави.

Технократична доктрина базується на ідеї влади, що спирається на знання, компетентність. Згідно з цією доктриною державне управління повинно здійснюватись за допомогою технічних засобів особливою верствою вищих функціонерів, які мають спеціальні знання.

Теорія модернізації (модернізму) — це сукупність поширених у західній політології і соціології концепцій суспільно-

політичного й економічного розвитку, які пояснюють процес переходу від стабільного традиційного суспільства до сучасного індустріального і постіндустріального.

Соціально-правова держава — це держава, що характеризується правовими засадами організації та функціонування державної влади і життєдіяльності суспільства загалом; впровадженням принципів панування права і верховенства правового закону; пріоритетності прав і свобод людини й громадянина; поділу влади між законодавчою, виконавчою і судовою гілками; наявністю розгалуженої та ефективної системи соціального забезпечення населення; поєднанням вільної ринкової економіки з принципами соціальної справедливості.

Розділ 10. ПОНЯТТЯ ПРАВА

Виникнення права — це процес переходу від мононорм первісного суспільства до нових, ефективніших засобів регулювання суспільних відносин, об’єктивно зумовлений появою відтворювальної економіки, змінами в системі суспільних відносин, необхідністю забезпечення еквівалентного обміну між товаровиробниками і узгодження суспільних інтересів в умовах соціальної диференціації.

Праворозуміння — це процес і результат розумової діяльності людини, спрямованої на пізнання права, його сприйняття (оцінку) і ставлення до нього як до цілісного соціального явища.

Теорія природного права — це напрям праворозуміння, що виходить з існування двох систем права — природного і позитивного. Позитивним є право, в якому виражається державна воля, що часто закріплює соціальну несправедливість. На відміну від позитивного природне право виникає з природи суспільства і людини, людського розуму, загальних моральних принципів. Позитивне право повинно ґрунтуватись на ідеях і принципах природного права.

Позитивістська теорія права — це напрям праворозуміння, що розглядає як джерело правоутворення волю держави, вводить поняття “суб’єктивне право” як похідне від об’єктивного, встановленого державою, ототожнюючи право і закон. Держава делегує суб’єктивні права і встановлює юридичні обов’язки, закріплюючи їх у нормах права.

Нормативістська теорія права — це напрям праворозуміння, який ґрунтується на уявленні про те, що право — це сукупність правових норм, встановлених державою і формально виражених у законах та інших нормативно-правових актах.

Психологічна теорія права — це напрям праворозуміння, який ґрунтується на розрізненні позитивного права, що офіційно діє в державі, та інтуїтивного права, джерела якого містяться в людській психіці як результат “переживання” юридично значущих ситуацій.

Соціологічна теорія права — це напрям праворозуміння, що розглядає як основу права реальні суспільні відносини, інтенсивний розвиток яких зумовлює необхідність пристосовувати право до життєвих потреб конкретних індивідів через процес правозастосування.

Марксистська теорія права — це напрям праворозуміння, що ґрунтується на матеріалістичній філософії і розглядає класове за сутністю право як частину надбудови над економічним базисом суспільства.

Інтегративний підхід до права — це напрям праворозуміння, який враховує всі аспекти права, зокрема природно-правовий, психологічний, соціологічний, але ґрунтується на нормативістському підході.

Широкий підхід до права — це напрям праворозуміння, що базується на ідеї розчинення права в інших правових явищах — правовідносинах, правосвідомості, правозастосовних актах, суб'єктивних правах.

Сутність права — це найважливіша внутрішня стійка основа права, що відображає його природу і призначення в суспільстві. Право має регулятивну природу; суспільне призначення права — регулювати (впорядковувати) суспільні відносини. Право має загальносоціальну сутність, обстоює інтереси суспільства загалом, забезпечує організованість, впорядкованість, стабільність і розвиток соціальних зв'язків на основі узгодження різних соціальних інтересів. Отже, право має регулятивну загальносоціальну сутність.

Право — це зумовлена рівнем розвитку суспільства загальнообов'язкова формально визначена в офіційних джерелах система регулювання суспільних відносин, встановлена і забезпечена державою.

Ознаки права — це найсуттєвіші характеристики права, що вирізняють його серед інших засобів регулювання суспільних відносин. До ознак права належать нормативність, загальнообов'язковість, формальна визначеність, забезпеченість можливістю державного примусу, свідомо-вольовий характер, системність і універсальність.

- *Нормативність* права виявляється в тому, що права й обов'язки суб'єктів чітко визначені правовими нормами. Право за допомогою юридичних норм несе кожному громадянину і організації інформацію про те, які дії можливі, заборонені або необхідні.
- *Формальна визначеність* права означає, що норми права офіційно закріплюються в законах та інших нормативних актах, підлягають однаковому тлумаченню і реалізації.
- *Загальнообов'язковість* права виявляється в тому, що всі громадяни, їх об'єднання, посадові та службові особи органів державної влади і місцевого самоврядування, держава загалом повинні обов'язково виконувати вимоги норм права.
- *Забезпеченість можливістю державного примусу* означає, що в разі порушення правових норм держава неминуче застосує до правопорушника примусові санкції.
- *Свідомо-вольовий характер* права виявляється в тому, що воно регулює лише таку поведінку суб'єктів, яку вони здатні усвідомлювати, реалізуючи при цьому власне волевиявлення.
- *Системність* права означає, що воно є складним системним утворенням. Норми права — це не проста сукупність, сума, а система, якій притаманні внутрішня узгодженість, упорядкованість, взаємозв'язки елементів.
- *Універсальність* права виявляється в тому, що воно здатне регулювати різні за природою суспільні відносини, є універсальним суспільним регулятором.

Принципи права — це основні керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві, виражають закономірності права як найзагальніші норми, що діють в усіх сферах правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або прямо сформульовані в законі, або випливають із загального змісту законодавства. Принципи права поділяються на соціально-правові (загальносоціальні) та спеціально-правові (спеціально-юридичні).

Соціально-правові принципи права — це такі, що відображають систему цінностей, властивих суспільству загалом: до-

мінування загальнолюдських цінностей, визнання пріоритету прав і свобод людини й громадянина, єдність загальних і приватних інтересів та ін.

Спеціально-правові принципи права — це такі, що відображають основні засади формування й дії права як специфічного соціального регулятора. За сферою дії принципи поділяють на загальноправові, міжгалузеві та галузеві.

- *Загальноправові* принципи права притаманні всім галузям права, відбивають природу права загалом. До них належать принципи законності, справедливості, юридичної рівності, соціальної свободи, соціального і громадянського обов'язку, демократизму у формуванні й реалізації права, національної рівноправності, гуманізму, рівності громадян перед законом, взаємної відповідальності держави й особистості, верховенства права, політичного, ідеологічного й економічного плюралізму, непорушності прав людини.
- *Міжгалузеві* принципи характерні водночас кільком галузям права: здійснення правосуддя тільки судом, гласність судового розгляду, національна мова судочинства, незалежність суддів і підпорядкування їх лише закону, принцип змагальності в цивільно-процесуальному та кримінально-процесуальному праві.
- *Галузеві* принципи права визначають специфіку конкретної галузі права: забезпечення свободи праці й зайнятості — у трудовому праві; індивідуалізації покарання — у кримінальному праві; рівноправності всіх форм власності — в цивільному праві.

Функції права — це найістотніші напрями впливу права на суспільні відносини, в яких розкриваються соціальна цінність, загальнолюдська і класова природа, соціальне призначення права. Розрізняють загальносоціальні та спеціально-юридичні функції права.

- *Загальносоціальні* функції права розкривають основні напрями загального впливу права на суспільні відносини і поділяються на економічну, політичну, культурну, виховну, оцінну, інформаційну, орієнтаційну та ін.

- *Спеціально-юридичні* функції права розкривають основні напрями специфічного регулятивного впливу за допомогою юридичних засобів і поділяються на регулятивну (регулятивно-статичну і регулятивно-динамічну) і охоронну:
 - *регулятивно-статична* функція права спрямована на закріплення в нормах суспільно корисних відносин, що потребують стабільності й непорушності;
 - *регулятивно-динамічна* функція права спрямована на зміну та вдосконалення існуючих і виникнення нових суспільно корисних відносин. Регулятивно-динамічна функція виражається у впливі права на суспільні відносини за допомогою сприяння їх розвитку, руху (динаміки);
 - *охоронна* функція права спрямована на забезпечення нормального здійснення регулятивно-статичної і регулятивно-динамічної функцій права, а також на охорону права від порушень.

Розділ 11. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Правове регулювання — це цілеспрямований вплив права на суспільні відносини і поведінку осіб з метою їх упорядкування за допомогою системи спеціальних юридичних (правових) засобів.

Правові засоби — це інституційні явища правової дійсності, що втілюють регулятивну силу права, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей, упорядкування суспільних відносин. Правовими засобами є норми права, нормативно-правові та правозастосовні акти, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, акти правореалізації та ін.

Правовий вплив — це дія права в суспільстві за допомогою неінституціалізованих явищ правової дійсності — правосвідомості, правової культури, правових цінностей, правових ідей. Право справляє інформаційно-психологічний вплив, ціннісно-орієнтаційний, загальносоціальний та ін.

- *Інформаційно-психологічний* вплив права характеризується впливом правової інформації на мотиви поведінки суб'єктів права за допомогою правових стимулів і правових обмежень. Під стимулом у широкому значенні розуміють спонукальний фактор, під обмеженням — стримуючий.
- *Ціннісно-орієнтаційний* вплив права полягає в ідеологічному впливі правової дійсності загалом на внутрішній світ суб'єкта, на формування у людей ціннісних уявлень про право, а також на правове виховання особистості.
- *Загальносоціальний* вплив права базується на системі економічних, політичних, моральних чинників, що утворюють загальносоціальне середовище дії права.

Предмет правового регулювання — це певна сфера суспільних відносин, на яку звернено правове регулювання. До сфери правового регулювання входять відносини, що мають такі ознаки: відображають як індивідуальні інтереси членів суспільства, так і загальні інтереси суспільства загалом; реалізують взаємні інтереси всіх їх учасників, кожен з яких певною мірою

поступається власними інтересами для задоволення інтересів інших учасників; потребують дотримання певних правил поведінки, обов'язковість яких підкріплена силою держави.

Методи правового регулювання — це засоби і прийоми, за допомогою яких здійснюється правове регулювання. Розрізняють два основні методи правового регулювання: автономний та імперативний.

- *Автономний* метод побудований на координації взаємних інтересів сторін і застосовується для регулювання відносин рівноправних суб'єктів, які задовольняють власні потреби, вступаючи в ці відносини добровільно за взаємною згодою. Цей метод застосовується переважно у приватно-правових галузях (цивільне і сімейне право).
- *Імперативний* метод застосовується для регулювання відносин субординації між суб'єктами, один з яких наділений державно-владними повноваженнями, а інший повинен підпорядковуватись його розпорядженням, в яких пріоритет надається загальносоціальному публічному інтересу. Цей метод використовується переважно в публічно-правових галузях (конституційне, адміністративне, кримінальне право) і в разі застосування юридичної відповідальності.
- До *неосновних методів* правового регулювання належать заохочувальний, рекомендаційний, переконання і примусу, дозволу, зобов'язання і заборони. За їх розмаїтості й відносній самостійності зазначені методи тісно взаємозалежні і, як правило, використовуються в поєднанні. Так, в адміністративному і конституційному праві діє метод субординації і владного наказу. Методи заохочення властиві трудовому праву, де діють різні преміальні системи, спрямовані на стимулювання інтересу до підвищення продуктивності праці, кваліфікації тощо. Метод автономії і рівності сторін типовий для процесуальних галузей права, де позивач, відповідач й усі інші учасники судового процесу перебувають в однаковому процесуальному становищі. Рівністю суб'єктів вирізняються також цивільні відносини. У сільськогосподарському праві застосовують метод рекомендацій.

Способи правового регулювання — це конкретні прийоми регулювання суспільних відносин, які визначаються характером припису, зафіксованого в нормі права, і засобами впливу на поведінку осіб. У теорії права розрізняють три основні способи правового регулювання: уповноваження, зобов'язання і заборона.

- *Уповноваження* — це спосіб правового регулювання, який передбачає надання суб'єкту права здійснювати певні дії.
- *Зобов'язання* — це спосіб правового регулювання, який передбачає обов'язок суб'єкта виконувати певні активні дії.
- *Заборона* — це спосіб правового регулювання, який передбачає обов'язок утримуватись від заборонених дій.

Тип правового регулювання — це загальна спрямованість впливу права на суспільні відносини, яка залежить від того, що покладено в основу регулювання — дозвіл чи заборону. Розрізняють два типи правового регулювання — загальний дозвіл і спеціальний дозвіл.

- *Загальний дозвіл* — це тип правового регулювання, який здійснюється за формулою “дозволено все, що прямо не заборонено законом”. Цьому типу правового регулювання притаманна наявність чітко сформульованих заборон, яких зазвичай небагато, а обсяг дозволеного не визначений. Цей тип правового регулювання сприяє або принаймні не заважає вияву ініціативності й активності.
- *Спеціальний дозвіл* — це тип правового регулювання, якому притаманна формула “дозволено лише те, що прямо визначено законом” або “заборонено все, крім того, що прямо визначено законом”. Це означає, що учасник правових відносин може виконувати лише ті дії, що прямо дозволені законом, а всі інші дії заборонені. Формулюється конкретне звільнення від заборони, тобто робиться виняток із загальної заборони.

Якщо за першою формулою особа має можливість вибору з усіх дозволених законом видів поведінки, то за другою формулою правове регулювання здійснюється з метою чіткого впорядкування суспільних відносин, в яких реалізуються за-

гальні інтереси, а також з метою реалізації принципів законності, застосування заходів державного примусу, юридичної відповідальності.

Стадії правового регулювання — це етапи, які послідовно змінюються і у процесі яких здійснюється правове регулювання. До них належать правова регламентація суспільних відносин (правотворчість); настання умов, передбачених нормою права; конкретизація прав і обов'язків суб'єктів у правових відносинах; фактична реалізація правових норм у формі використання, дотримання і виконання.

Механізм правового регулювання — це система взаємопов'язаних юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання. Категорія “механізм правового регулювання” охоплює весь процес правового регулювання, подає його в системно-динамічному вигляді, розкриває його структуру, взаємозв'язок і взаємодію елементів, їх характерні ознаки і функції.

До елементів механізму правового регулювання належать юридичні норми, нормативно-правові акти, акти офіційного тлумачення, юридичні факти, правовідносини, акти правореалізації, режим законності й правопорядку, який встановлюється внаслідок досягнення основних цілей правового регулювання.

Розділ 12. НОРМИ ПРАВА

Соціальні норми — це певні стандарти, зразки поведінки учасників соціального спілкування, що відображають рівень економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства.

- **Норми моралі** — це соціальні норми, що регулюють поведінку людей шляхом її оцінки відповідно до категорій добра й зла, справедливості, гідності, милосердя і спрямовані на формування загальних принципів, внутрішніх переконань та установок бажаної поведінки.
- **Норми звичаїв** — це правила поведінки, що склалися у результаті багаторазового повторення певних дій, стали звичкою та передаються з покоління в покоління в усній формі.
- **Релігійні норми** — це правила поведінки, що поширюються на представників тих або інших напрямів віросповідання і містяться в релігійних джерелах.
- **Корпоративні норми** — це правила поведінки громадських організацій, рухів, об'єднань, асоціацій та інших утворень недержавного характеру, що містяться у відповідних статутах, програмах, інших документах, регламентують їх функції, права й обов'язки, умови вступу і виходу з них.
- **Політичні норми** — це правила поведінки суб'єктів політики, учасників політичного процесу, політичних відносин, які містяться в політичних маніфестах, програмах, рішеннях, заявах, деклараціях, статутах політичних партій і рухів.
- **Економічні норми** — це правила, що регулюють відносини між галузями промисловості, сільського господарства, торгівлі, а також грошово-фінансову систему, діяльність банків, бірж у сфері господарського життя суспільства.

Норма права — це загальнообов'язкове формально визначене правило соціально значущої поведінки, встановлене або санкціоноване державою, спрямоване на регулювання суспільних від-

носин за допомогою закріплення прав і обов'язків їх учасників та забезпечене можливістю застосування державного примусу.

Структура правової норми — це внутрішня будова, ідеальна логічна конструкція правової норми, що характеризується єдністю і взаємозв'язком трьох складових: гіпотези, диспозиції і санкції.

Гіпотеза — це частина правової норми, яка вказує на конкретні життєві обставини (умови), за наявності або відсутності яких реалізується ця норма.

- *Проста* гіпотеза припускає одну умову, через яку реалізується юридична норма.
- *Складна* гіпотеза пов'язує дію норми з наявністю двох або більше умов.
- *Альтернативна* гіпотеза передбачає наявність двох або більше умов здійснення правової норми, але для вступу норми права в дію достатньо однієї з перелічених у ній фактичних обставин.
- *Абстрактна* гіпотеза вказує на умови дії норми, акцентує увагу на їх загальних, родових ознаках.
- *Казуальна* гіпотеза пов'язує реалізацію юридичної норми з окремими суворо визначеними випадками, які важко або неможливо відобразити за допомогою абстрактної гіпотези.

Диспозиція — це основний елемент правової норми, що містить певне правило поведінки, за яким повинні діяти учасники правових відносини.

- *Уповноважнювальні* диспозиції надають суб'єктам право здійснювати передбачені в них позитивні дії, визначають певний варіант їх можливої поведінки.
- *Зобов'язальні* диспозиції покладають на суб'єктів обов'язок здійснення визначених у нормі позитивних дій.
- *Заборонні* диспозиції містять заборону здійснення визначених у нормі протиправних дій (чи бездіяльності).
- *Пряма* диспозиція прямо вказує на права й обов'язки суб'єктів.
- *Альтернативна* диспозиція дає можливість учасникам правових відносин варіювати свою поведінку в межах, встановлених нормою.

- *Бланкетна* диспозиція містить правила поведінки в найзагальнішій формі, відсилаючи суб'єкта реалізації до інших правових норм.

Санкція — це частина правової норми, яка передбачає певні небажані наслідки матеріального, фізичного, психічного та подібного характеру, які настають для особи, що порушила диспозицію цієї норми. Санкції юридичних норм розрізняються насамперед за галузевою ознакою (кримінально-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні, цивільно-правові та ін.), характером несприятливих для порушника наслідків санкції (правовідновлювальні та каральні) і ступенем визначеності (абсолютно визначені, відносно визначені, альтернативні).

- *Абсолютно визначені* санкції точно вказують міру покарання, що повинна бути застосована в разі порушення певної норми.
- *Відносно визначені* санкції встановлюють нижню і верхню або тільки верхню межу заходу державного впливу на правопорушника.
- *Альтернативні* санкції надають можливість вибрати з кількох можливих варіантів заходу державного впливу один, що найбільшою мірою відповідає конкретним обставинам вчиненого правопорушення.

Установчі норми права — це вихідні (відправні) норми права, що визначають основи правового регулювання суспільних відносин, його цілі, принципи, межі й напрями. До таких правових норм належать норми-начала, що конституційно закріплюють основи економіки і політики, громадянського суспільства і державного ладу, права і свободи громадян; норми-принципи, що виражають принципи права; визначально-установчі норми, що формулюють цілі й завдання галузей права і правових інститутів. Установчі норми є еталонами, що дають змогу цілі й засоби правового регулювання привести у відповідність до об'єктивних закономірностей суспільного розвитку.

Регулятивні норми права безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин через надання прав і покладання обов'язків на їх учасників. Розрізняють три основних види регулятивних норм: уповноважнювальні, зобов'язальні та заборонні.

Охоронні норми права встановлюють заходи попередження правопорушень, порядок притягнення до юридичної відповідальності, заходи відновлення порушених прав і відшкодування завданих збитків.

Забезпечувальні норми права містять розпорядження, що гарантують здійснення суб'єктивних прав і обов'язків у процесі правового регулювання, створюють механізми безперешкодної реалізації права. Ці норми містять юридичні гарантії.

Декларативні норми права містять положення програмного характеру, нормативні оголошення і визначають завдання правового регулювання окремих видів суспільних відносин.

Дефінітивні норми права формулюють визначення певних правових понять і категорій.

Колізійні норми права покликані усувати суперечності між правовими розпорядженнями через встановлення пріоритетності застосування тих або інших нормативних актів у разі виникнення колізій (суперечностей).

Оперативні норми права встановлюють дати вступу нормативного акта в силу, припинення його дії тощо.

Виклад правових норм — це формальне вираження структури правової норми і її змісту у статтях нормативно-правових актів. Розрізняють кілька способів викладу правових норм.

- *За характером співвідношення норми права і статті нормативно-правового акта* норма права може бути викладена одним з таких способів: усі елементи норми права включаються в одну статтю нормативно-правового акта; елементи норми права викладаються в кількох статтях одного нормативного акта; елементи норми права викладаються в кількох статтях різних нормативних актів; в одну статтю нормативного акта включається кілька правових норм.
- *За особливостями викладу правових норм у статтях нормативно-правових актів* розрізняють прямий, відсильний і бланкетний способи викладу.
- *За ступенем узагальнення* розрізняють абстрактний і казуїстичний способи викладу правових норм.

Абстрактний спосіб викладу правових норм характеризується узагальненістю, що дає змогу застосовувати викладені в такий спосіб норми права до великої кількості подібних випадків.

Казуїстичний спосіб викладу правових норм характеризується деталізацією всіх конкретних підстав реалізації відповідних норм права.

Прямий спосіб викладу правових норм — це спосіб, за якого правові норми цілком фіксуються у статті нормативного акта.

Відсылний спосіб викладу правових норм полягає в неповному викладенні норми права у статті нормативно-правового акта і при цьому робиться посилання на іншу статтю цього ж нормативного акта.

Бланкетний спосіб викладу правових норм полягає в неповному викладенні правової норми у статті нормативно-правового акта і при цьому робиться посилання на інші нормативні акти.

Розділ 13. ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА. ПРАВОТВОРЧІСТЬ

Форми (джерела) права — це офіційні способи вираження і закріплення змісту правових норм, за допомогою яких норми права набувають публічного характеру, стають загальнообов'язковими. Розрізняють нормативно-правовий акт, судовий (адміністративний) прецедент, правовий звичай, нормативний договір, юридичну доктрину, принципи права та ін.

Нормативно-правовий акт — це загальнообов'язковий акт правотворчості, виданий органами законодавчої і виконавчої влади у спеціально встановленому порядку, що містить правила поведінки загального характеру.

Судовий (адміністративний) прецедент — це таке рішення судового (адміністративного) органу, що приймається для вирішення конкретної юридичної справи вперше і береться за зразок при розгляді аналогічних справ у майбутньому.

Правовий звичай — це правило поведінки, яке в результаті багаторазового повторення в часі й просторі набирає певної стійкості, закріплюється у практичному досвіді та психології людей, санкціоноване державою шляхом посилання на нього в нормі закону або використання його як основи судового рішення.

Нормативний договір — це офіційна угода учасників публічно-правових відносин, яка встановлює розраховані на невідзначене коло суб'єктів загальнообов'язкові правила поведінки у сфері конституційного права (конституційний договір), міжнародного публічного (міжнародний договір) і трудового права (колективний трудовий договір).

Правова доктрина — це літературні джерела права, наукові праці авторитетних учених-правознавців з питань права, на які здійснюється посилання при розгляді юридичної справи за відсутності необхідного закону, судового прецеденту чи звичаю.

Правоутворення — це процес формування в суспільстві об'єктивно зумовлених загальнорегулятивних начал, які одержують юридичне оформлення в офіційних загальнообов'язко-

вих нормативних рішеннях уповноважених суб'єктів. Правоутворення і правотворчість співвідносяться як ціле і частка, правотворчість є одним з етапів правоутворення.

Правотворчість — це організаційно оформлена процедурна діяльність державних органів зі створення та юридичного закріплення правових норм. Правотворчість поділяється на законотворчість і підзаконну нормотворчість.

Принципи правотворчості — це ідейна та організаційна база правотворчості, що визначає сутність, характерні ознаки і загальний напрям цієї діяльності.

- Принцип *законності* означає, що у правотворчості необхідно дотримуватись передбачених у законі процедури прийняття нормативно-правових актів, компетенції органу, що приймає такий акт, ієрархії нормативно-правових актів.
- Принцип *демократизму* означає врахування соціальних інтересів і можливості їх вираження у сфері правотворчості.
- Принцип *науковості* передбачає необхідність наукового опрацювання найважливіших нормативно-правових актів, використання досягнень сучасної науки.
- Принцип *виконуваності* відображає необхідність урахувати при підготовці нормативно-правових актів усі фінансові, кадрові, організаційні та юридичні умови, наявність яких уможливорює реалізацію нормативно-правових актів.
- Принцип *системності* означає суворе дотримання системи права, законодавства, будови галузі тощо.
- Принцип *гуманізму* передбачає спрямованість правотворчого акта на всебічне забезпечення й захист прав і свобод особи, на максимальне повне задоволення її духовних і матеріальних потреб. Людина, її інтереси і потреби повинні бути в центрі законодавчої діяльності.
- Принцип *професіоналізму* передбачає участь у прийнятті правотворчих рішень кваліфікованих фахівців відповідних галузей, що мають професійну підготовку, великий досвід роботи і глибокі фахові знання.
- Принцип *технічної досконалості* прийнятих актів передбачає широке використання вироблених юридичною

наукою і випробуваних правотворчою практикою способів і прийомів підготовки й оформлення нормативних текстів, правил законодавчої техніки.

Правотворчий процес — це порядок здійснення юридично процесуально оформлених, юридично опосередкованих значущих дій, які мають офіційний характер і пов'язані з підготовкою, прийняттям та опублікуванням нормативно-правового акта. Правотворчий процес складається з таких стадій:

- передпроектної;
- проектування нормативно-правового акта;
- розгляду нормативно-правового акта у правотворчому органі;
- прийняття нормативно-правового акта;
- введення в дію, оприлюднення нормативно-правового акта.

Законотворчість — це процедурно-процесуальна діяльність з підготовки, обговорення і прийняття законів вищими представницькими органами законодавчої влади (парламентами) або безпосередньо населенням шляхом референдуму.

Закон — це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, покликаний регулювати найважливіші суспільні відносини, прийнятий вищим представницьким органом законодавчої влади (парламентом) або безпосередньо населенням шляхом референдуму в особливому процедурному порядку. Законом регулюються питання, що мають найважливіше державне значення: питання конституційного характеру; принципи організації, порядок формування і діяльності вищих і місцевих органів державної влади й самоврядування; основні права, свободи і обов'язки громадян, гарантії їх забезпечення; основні умови створення й діяльності суспільних і політичних організацій; прийняття державного бюджету; оподаткування; встановлення основних положень регулювання економіки; основні питання оборони і міжнародних відносин та ін.

Законодавчий процес — це передбачений Конституцією і законами порядок здійснення законодавчої функції органом законодавчої влади та реалізації ним своїх законодавчих повноважень. Законодавчий процес складається з таких стадій:

- розробки законопроекту;
- подання законопроекту до Верховної Ради в порядку законодавчої ініціативи;
- розгляду законопроекту у профільних комітетах Верховної Ради;
- розгляду законопроекту на засіданнях Верховної Ради у трьох читаннях: обговорення і схвалення основних положень в основному, обговорення і схвалення постатейно та прийняття закону;
- прийняття закону і направлення на підпис Президенту;
- оприлюднення закону.

Підзаконна нормотворчість — це діяльність Президента, Уряду та інших органів виконавчої влади з прийняття на основі законів та на їх виконання підзаконних нормативно-правових актів.

Референдум — це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Юридична техніка — це система вимог, правил і прийомів, що висуваються до процесу створення законів і підзаконних нормативно-правових актів, їх організації і логічно послідовного формулювання відповідно до їх сутності й змісту.

Розділ 14. СИСТЕМА ПРАВА

Система права — це об'єктивно зумовлена внутрішня структура (будова) права, що виражає узгодженість і єдність юридичних норм й одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути. В основу побудови системи права покладено предмет і метод правового регулювання.

- *Предмет правового регулювання* — це сфера, на яку поширюється правове регулювання. Це — матеріальний критерій розподілу права на структурні елементи.
- *Метод правового регулювання* — це юридичний критерій побудови системи права, під яким розуміється сукупність прийомів, способів і засобів впливу права на суспільні відносини.

Галузь права — це найбільша самостійна частина системи права, сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини певного виду на основі певного предмета і методу правового регулювання. Галузь права відбиває вищий рівень системних зв'язків у праві, характеризується певною цілісністю, автономністю. У системі права існують такі галузі права, як конституційне, адміністративне, цивільне, цивільне процесуальне, сімейне, трудове, фінансове, земельне, кримінальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудове та ін.

Підгалузь права — це відносно відокремлена група правових норм, що містить загальні, властиві кільком правовим інститутам галузі принципів положення, і регулює певний аспект суспільних відносин усередині галузі. Підгалузі права утворюються в межах найрозвиненіших правових галузей. Наприклад, у цивільному праві вирізняють такі підгалузі, як авторське, спадкове, зобов'язальне, винахідницьке право; у конституційному — виборче, муніципальне, парламентське право; у фінансовому — бюджетне і податкове право.

Правовий інститут — це порівняно невелика, стійка група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин у межах галузі або підгалузі права. У кожній галузі існує багато правових інститутів: у кримінальному праві — інститути необхідної оборони, крайньої необхідності, неосуднос-

ті; у цивільному — інститути позовної давності, дарування, угоди, купівлі-продажу; у конституційному — інститут громадянства; в адміністративному — інститут посадової особи; у сімейному — інститут шлюбу.

Комплексні утворення в системі права — це вторинні угруповання правових норм у системі права, які утворились на основі спільного предмета правового регулювання. До них належать комплексні інститути і міжгалузеві комплекси.

Комплексні інститути — це комплексні утворення в системі права, це правові інститути, які належать одразу до кількох правових галузей. Наприклад, інститут опіки та інститут піклування водночас належать до цивільного і сімейного права.

Міжгалузеві комплекси — це сукупність правових норм кількох галузей, що регулюють певну сферу суспільних відносин. До міжгалузевих комплексів належать господарське право, яке об'єднує норми цивільного, адміністративного та фінансового права на основі спільного предмета правового регулювання, а саме господарських відносин.

Конституційне право — це галузь права, система правових норм, що закріплюють основи державного і суспільного ладу, порядок формування і компетенцію органів державної влади, основні права й обов'язки громадян, адміністративно-територіальний поділ держави, виборчу систему та інші відносини.

Адміністративне право — це галузь права, система правових норм, які регулюють відносини, що складаються у сфері державного управління, виконавчо-розпорядчої діяльності державних органів і їх посадових осіб, громадського порядку.

Цивільне право — це галузь права, система правових норм, які регулюють на засадах автономії і юридичної рівності учасників майнові й деякі особисті немайнові відносини між різними організаціями, організаціями і громадянами, між різними громадянами.

Цивільне процесуальне право — це галузь права, система правових норм, які регулюють порядок судочинства і виконання судових рішень щодо спорів, що виникають з цивільних, сімейних, трудових та деяких інших відносин.

Сімейне право — це галузь права, система правових норм, які регулюють особисті й майнові відносини, що пов'язані зі шлюбом та спорідненістю людей, порядок і умови взяття та розірвання шлюбу, права і обов'язки подружжя, права і обов'язки батьків і дітей, питання опіки і піклування.

Трудове право — це галузь права, система правових норм, які регулюють правові відносини у процесі здійснення працівниками права на працю, зокрема питання організації та оплати праці, укладення трудових договорів, робочого часу, прийняття на роботу і звільнення, трудових спорів та ін.

Фінансове право — це галузь права, система правових норм, які регулюють відносини у сфері формування і виконання державного бюджету, порядок стягування податків, надання кредитів і позик.

Земельне право — це галузь права, система правових норм, які регулюють відносини з приводу володіння, користування і розпорядження землею, визначають основи землеустрою, збереження і розподілу земельного фонду, правовий режим різних видів землі.

Кримінальне право — це галузь права, система правових норм, які визначають поняття злочину і його ознаки, підстави і порядок притягнення до кримінальної відповідальності, види кримінального покарання.

Кримінально-процесуальне право — це галузь права, система правових норм, що встановлюють порядок судочинства у кримінальних справах, регулюють діяльність органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури, суду і їх відносини з громадянами у процесі розслідування, судового розгляду, вирішення кримінальних справ і винесення вироків.

Виправно-трудове право — це галузь права, система правових норм, які регулюють порядок відбування покарання, підстави і порядок дострокового звільнення від покарання.

Матеріальне право — це сукупність правових норм, які встановлюють основи правового регулювання шляхом закріплення прав і обов'язків суб'єктів.

Процесуальне право — це сукупність правових норм, які встановлюють процедури, форми і методи реалізації норм матеріального права.

Приватне право — це сукупність правових норм цивільного, сімейного і трудового права, які регулюють порядок реалізації приватних інтересів індивідів та їх об'єднань на засадах автономії, юридичної рівності й вільного волевиявлення.

Публічне право — це сукупність правових норм конституційного, адміністративного, фінансового, кримінального та деяких інших галузей права, що виражають державні, міждержавні й загальні суспільні інтереси і регулюють відносини між суб'єктами на засадах імперативності та підпорядкування.

Об'єктивне право — це система правових норм, формально виражених у загальнообов'язкових державно-владних розпорядженнях.

Міжнародне право — це система правових норм, які утворилися внаслідок укладення між державами міжнародно-правових угод, що виражають пріоритет загальнолюдських цінностей, встановлюють правові гарантії забезпечення миру, основи взаємовигідного співробітництва держав, розв'язують завдання планетарного характеру, забезпечення прав і свобод людини.

Розділ 15. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

Система законодавства — це сукупність діючих у державі нормативно-правових актів, в яких відбиваються внутрішні змістовні та структурні характеристики права і яким притаманні єдність і внутрішня узгодженість. Система законодавства складається в результаті закріплення правових норм у нормативно-правових актах і систематизації цих актів.

Горизонтальна (галузева) будова системи законодавства — це структура системи законодавства, зумовлена предметом правового регулювання — фактичними суспільними відносинами, на основі яких виокремлюються галузі системи законодавства, що відповідають галузям системи права (конституційне право — конституційне законодавство, трудове право — трудове законодавство, цивільне процесуальне право — цивільне процесуальне законодавство та ін.).

Вертикальна (ієрархічна) будова системи законодавства — це структура системи законодавства, побудована на юридичній силі нормативно-правових актів, зумовлена ієрархією органів державної влади, які приймають відповідні нормативно-правові акти. Найвищу юридичну силу має Конституція, прийнята парламентом або в результаті референдуму. На її основі приймаються нормативно-правові акти парламенту (закони, кодекси). Наступними за юридичною силою є укази і нормативні розпорядження Президента, постанови уряду, нормативні рішення центральних і місцевих органів виконавчої влади.

Федеративна будова системи законодавства — це структура системи законодавства, зумовлена федеративною формою державного устрою, у межах якої розрізняють два рівні системи нормативно-правових актів: федеральне законодавство і законодавство суб'єктів федерації.

Комплексна будова системи законодавства — це структура системи законодавства, яка зумовлена існуванням у системі законодавства комплексних утворень, що складаються на основі певного об'єкта правового регулювання і особливостей державного управління в цій сфері. До таких утворень належать природоохоронне, транспортне, господарське законодавство.

Чинність нормативно-правових актів — це дія нормативно-правових актів, обмежена часом, простором і колом осіб.

Дія нормативно-правового акта в часі — це його регулятивний вплив на суспільні відносини з моменту набрання чинності до припинення, тобто на відносини, що були в період від введення акта в дію до втрати ним чинності.

- Нормативно-правові акти набувають чинності одним з таких способів: у результаті вказівки в тексті нормативного акта на календарну дату, з якої юридичний документ набирає сили; у результаті вказівки на інші обставини, з якими пов'язане набуття документом законної сили; у результаті застосування загальних правил — після закінчення певного передбаченого законом терміну з дня їх офіційного оприлюднення.
- Припинення дії нормативного акта відбувається в результаті: закінчення терміну, на який було прийнято юридичний документ; оголошення про втрату нормативним актом юридичної чинності (пряма вказівка на скасування, що може міститись у спеціальному акті); прийняття уповноваженим органом нового юридичного нормативного документа рівної або вищої юридичної сили, що регулює це саме коло суспільних відносин; застаріння юридичного документа у зв'язку зі зникненням обставин, що підлягали регулюванню.
- Нормативно-правовий акт не має зворотної сили, діє тільки відносно обставин і випадків, що виникли після введення його в дію. Винятком є кримінальне законодавство, в якому діє правило “Кримінальний закон має зворотну силу, якщо він пом'якшує або усуває караність діяння”.

Дія нормативно-правових актів у просторі — це територіальні обмеження чинності нормативно-правових актів, коли вони застосовуються на території, на яку поширюється суверенітет держави або компетенція відповідних органів. Акти вищих органів державної влади поширюються на всю територію держави, акти місцевих органів влади — на території відповідних адміністративних одиниць.

Територія держави — це суша, у тому числі надра і континентальний шельф, територіальні води (12 морських миль),

повітряний простір у межах державних кордонів. До території держави прирівнюються морські, річкові й повітряні судна, що перебувають під прапором держави. За правилами міжнародного права військові судна прирівнюються до території держави без винятків, а цивільні морські й повітряні судна — у водах і повітряному просторі своєї держави, відкритому морі й повітряному просторі.

Принцип екстериторіальності дії нормативно-правових актів — це юридична фікція, відповідно до якої певні частини території держави (будинки зарубіжних посольств, місій, їх транспортні засоби), а також дипломатичні представники зарубіжних держав визнаються такими, що не знаходяться на території держави, де вони реально перебувають, а юридично вважаються такими, що перебувають на території тієї держави, чиє посольство міститься в цьому будинку або чіими представниками вони є. На них поширюється дія нормативно-правових актів держави, яку вони представляють. На засадах взаємності території посольств в зарубіжних державах вважаються територіями відповідних держав. Будь-які зазіхання на будинок посольства прирівнюються до зазіхань на територію держави і вважаються порушенням норм міжнародного права.

Дія нормативно-правових актів за колом осіб зумовлена такою обставиною: громадяни, особи без громадянства, іноземці та юридичні особи, що перебувають на території певної держави, підпадають під сферу дії законодавства цієї держави. Проте дія багатьох нормативно-правових актів поширюється лише на певні категорії населення. Зокрема, до дипломатичних представників зарубіжних держав нормативно-правові акти мають обмежену чинність.

Систематизація нормативно-правових актів — це діяльність спеціально уповноважених суб'єктів, пов'язана з об'єднанням нормативно-правових актів в єдину, внутрішньо зладжену систему.

Облік нормативно-правових актів — це форма їх систематизації, яка передбачає збирання державними органами, державними і недержавними підприємствами, фірмами й іншими установами та організаціями діючих нормативних актів, їх обробку і розміщення за певною системою, зберігання, а також

видачу довідок для заінтересованих органів, установ, окремих осіб. Існують такі види обліку, як журнальний, картотечний, автоматизований, а також ведення контрольних текстів.

Інкорпорація — це форма систематизації нормативно-правових актів, яка передбачає поєднання нормативно-правових актів у різноманітні збірники у хронологічному, алфавітному, системно-предметному або іншому порядку. Інкорпорація поділяється на офіційну, офіціозну (напівофіційну) і неофіційну.

- *Офіційна* інкорпорація здійснюється від імені й за дорученням правотворчого органу.
- *Офіціозна (напівофіційна)* інкорпорація — це видання збірок і збірників законодавства з доручення правотворчого органу (органів) спеціально уповноваженими органами, причому правотворчий орган офіційно не затверджує такий збірник, і тому тексти вміщених у ньому актів не набувають офіційного характеру.
- *Неофіційна* інкорпорація здійснюється відомствами, організаціями, державними або приватними видавництвами, науковими установами, фірмами, окремими особами, що не мають спеціальних повноважень. Неофіційні збірники законодавства не є джерелом права.

Консолідація — це форма систематизації законодавства у результаті підготовки і прийняття укрупнених нормативно-правових актів на основі об'єднання норм розрізнених актів, виданих з одного питання.

Кодифікація — це форма систематизації законодавства, покликана усунути суперечності між правовими нормами, за якої відбуваються підготовка і прийняття нових нормативно-правових актів (кодексів), які містять як норми колишніх актів, що виправдали себе, так і нові нормативні розпорядження.

Розділ 16. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

Правові відносини — це суспільні відносини, які виникають і здійснюються на основі правових норм і охороняються державою; учасники цих відносин пов'язані взаємними правами та обов'язками.

Юридичний зміст правових відносин — це взаємозв'язок між зафіксованими в нормах права суб'єктивними правами та юридичними обов'язками учасників правовідносин.

Суб'єктивне право — це передбачені для уповноваженого учасника правових відносин вид і міра можливої або дозволеної поведінки, забезпечена відповідними юридичними обов'язками зобов'язаних осіб.

Юридичний обов'язок — це передбачені для зобов'язаного суб'єкта правових відносин і забезпечені можливістю державного примусу вид і міра необхідної поведінки в інтересах уповноваженої особи, яка має відповідні суб'єктивні права.

Регулятивні правові відносини — це правові відносини, в яких поведінка суб'єктів повністю відповідає нормам права.

Охоронні правові відносини — це правові відносини, які виникають з факту неправомірної поведінки як негативна реакція держави на правопорушення у формі державного примусу.

Відносні правові відносини — це правові відносини, в яких точно визначені уповноважена і зобов'язана сторони, їх права і обов'язки.

Абсолютні правові відносини — це правові відносини, в яких визначена лише одна сторона — уповноважена, а всі інші (“усякий і кожний”) зобов'язані не порушувати суб'єктивного права цієї особи.

Загальнорегулятивні правові відносини — це правові відносини, які виникають на основі норм Конституції і є базовими, вихідними для галузевих правовідносин; є постійними або тривалими; опосередковують найважливіші, основоположні суспільні відносини; виражають загальне правове становище (статус) суб'єктів.

Матеріальні правові відносини — це правові відносини, які виникають на основі норм матеріального права і регулюють суспільні відносини безпосередньо.

Процесуальні правовідносини — це правові відносини, які виникають на основі норм процесуального права, мають організаційний характер і передбачають процедуру реалізації прав та обов'язків суб'єктів.

Односторонні правові відносини — це правові відносини, в яких кожна сторона має або лише права, або лише обов'язки.

Двосторонні правові відносини — це правові відносини, в яких кожна сторона має і права, і обов'язки.

Суб'єкти правовідносин — це учасники правовідносин — індивіди або організації, які мають суб'єктивні права і виконують юридичні обов'язки на основі правових норм. Суб'єкти правовідносин можуть бути індивідуальні і колективні.

- *Індивідуальні* суб'єкти (фізичні особи) поділяються на такі групи: громадяни, іноземці, особи без громадянства і особи з подвійним громадянством.
- *Колективними* суб'єктами (юридичними особами) є держава, державні органи і установи, громадські об'єднання, адміністративно-територіальні одиниці та їх населення, виборчі округи, релігійні організації, промислові, зарубіжні підприємства та ін.

Правосуб'єктність — це передбачена нормами права юридична властивість учасників правових відносин. Вона складається з правоздатності та дієздатності. У деяких випадках до правосуб'єктності входить деліктоздатність.

Правоздатність — це визнана державою загальна (абстрактна) можливість індивіда мати передбачені законом права і обов'язки, здатність бути їх носієм. Це не фактична здатність реалізовувати права і обов'язки на практиці, а принципова потенційна здатність суб'єкта мати їх (у цей момент або в майбутньому). Усі громадяни незалежно від віку і стану здоров'я наділені правоздатністю. Правоздатність однакова для всіх. Вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю; гарантована державою і має універсальний характер.

Дієздатність — це юридична здатність індивіда власними діями набувати права і обов'язки, самостійно реалізовувати їх, нести за них відповідальність і керувати власними вчинками. Дієздатність передбачає здатність розпоряджатись правами і виконувати обов'язки. Наявність дієздатності свідчить про те, що громадянин здатний вчиняти дії, які породжують юридичні наслідки. Повністю дієздатна особа — це повнолітня особа, яка є психічно здоровою і розумово повноцінною, тобто такою, що усвідомлює значення своїх дій і несе за них відповідальність.

Деліктоздатність — це юридична здатність індивіда нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення.

Правосуб'єктність юридичних осіб — це сукупність їх прав і обов'язків, наданих для виконання відповідних функцій згідно з цілями і завданнями організації й зафіксованих в установчих документах. У організацій правосуб'єктність єдина, виникає з моменту державної реєстрації і має спеціальний характер.

Об'єкти правовідносин — це матеріальні або нематеріальні блага, на використання або охорону яких спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правових відносин. Розрізняють такі об'єкти правовідносин:

- *матеріальні* — предмети матеріального світу, створені природою або людиною;
- *нематеріальні особисті блага* — життя, честь і гідність, здоров'я, недоторканність, безпека;
- *продукти духовної та інтелектуальної творчості*;
- *дії суб'єктів*;
- *цінні папери, офіційні документи* — паспорти, дипломи, сертифікати, гроші, лотерейні білети.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, з якими норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин. Юридичні факти класифікують за такими критеріями:

- за юридичними наслідками — *правоутворюючі* (зумовлюють виникнення правовідносин), *правозмінюючі* (змінюють зміст правовідносин), *правоприпиняючі* (зумовлюють припинення правовідносин);

- за складом — *проті* (коли одного факту достатньо для настання юридичних наслідків) і *складні* (коли необхідно кілька фактів);
- за тривалістю — *одноактні* та *тривалі*;
- за відношенням до волі суб'єкта правовідносин — *події* (настання цих юридичних фактів не залежить від волі суб'єкта) і *діяння*, які поділяються на дії та бездіяльність;
- за характером правової поведінки — *правомірні* та *неправомірні*.

Презумпція — це припущення про наявність або відсутність певних фактів, яке спирається на зв'язок між фактами, що припускаються, і фактами, що існують, і це підтверджується життєвим досвідом. Презумпція є не достовірним фактом, а таким, що припускається з великою часткою ймовірності й застосовується в юридичній практиці як засіб, що полегшує досягнення істини у вирішенні справи.

Розділ 17. ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ

Реалізація права — це забезпечені державою процес і результат втілення положень правових норм у фактичній правомірній поведінці суб'єктів суспільних відносин.

Виконання норм права — це форма реалізації зобов'язальних правових норм, яка полягає у здійсненні суб'єктами покладених на них юридичних обов'язків активного характеру.

Дотримання норм права — це форма реалізації заборонних правових норм, що полягає в утриманні суб'єктів від здійснення дій, які забороняються державою.

Використання суб'єктивних прав — це форма реалізації уповноважуючих правових норм, що передбачає як активну, так і пасивну поведінку суб'єктів, які на власний розсуд використовують або не використовують надані їм повноваження.

Застосування норм права — це спрямована на реалізацію норм права і здійснювана в особливих формах державно-владна діяльність компетентних органів щодо прийняття індивідуальних правових приписів з метою вирішення конкретних юридичних справ.

Оперативно-виконавче правозастосування — це діяльність уповноважених органів з організації виконання приписів правових норм.

Правоохоронне правозастосування — це діяльність уповноважених органів, спрямована на охорону норм права від порушень, застосування заходів державного примусу в індивідуальному порядку, забезпечення виконання примусових заходів.

Процес застосування норм права — це система послідовних дій, однорідні групи яких поєднуються у стадії правозастосування.

- *Перша стадія* — встановлення і аналіз фактичних обставин справи.
- *Друга стадія* — вибір певної норми права, що має врегулювати цю справу, і встановлення автентичності тексту норми права (юридична кваліфікація).

- *Третя стадія* — тлумачення норми права. Під тлумаченням права розуміється певний розумовий процес, спрямований на з'ясування змісту норм права та їх роз'яснення всім заінтересованим суб'єктам.
- *Четверта стадія* — прийняття рішення у справі на основі попередніх стадій.
- *П'ята стадія* — доведення змісту прийнятого рішення до відома заінтересованих державних органів, посадових та інших осіб і настання фактичних обставин, завдяки яким норма права реалізується.

Акт правозастосування — це індивідуальний правовий акт компетентних органів, виданий на основі юридичних фактів і норм права, який визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності для конкретних осіб щодо конкретної юридичної справи.

Тлумачення права — це внутрішній розумовий процес, спрямований на те, щоб усунути незрозумілість і можливі помилки при застосуванні правових норм, а також щоб правильно і всебічно дослідити правову норму, з'ясувати зміст, який законодавець вклав у її словесне формулювання.

Способи тлумачення норм права — це методи і прийоми їх дослідження, за допомогою яких думка інтерпретатора поглиблюється у зміст правової норми.

Текстове (граматичне) тлумачення — це прийом тлумачення, при якому об'єктом дослідження є текст, зовнішня форма вираження норми права у статтях нормативно-правових актів. Інтерпретатор при текстовому тлумаченні вивчає одночасно лексику, синтаксис і структуру змісту тексту норми, застосовує правила граматики і логіки. При такому тлумаченні потрібно з'ясувати, в яких словах, реченнях формулюються гіпотеза, санкція і диспозиція правової норми.

Систематичне тлумачення — це з'ясування змісту норми права щодо її зв'язку з іншими правовими нормами, залежно від місця в системі нормативного акта і в системі права. Необхідність систематичного тлумачення зумовлюється деякою схожістю і взаємозв'язком норм, що регулюють суміжні суспільні відносини.

Історико-політичне тлумачення — це вивчення історичної обстановки, що склалася при виданні досліджуваної правової норми, і завдань, які ставив перед собою законодавець при її виданні, а також встановлення соціального призначення норми права на основі вивчення суспільних процесів, що зумовили її виникнення і дію. При застосуванні історико-політичного тлумачення важливим є використання документів і матеріалів, опублікованих у засобах масової інформації, літературі, що відбивають політику держави з розглядуваного питання.

Логічне тлумачення — це уявні операції зі з'ясування змісту правової норми на основі правил формальної логіки.

Буквальне тлумачення — це тлумачення, при якому справжній зміст правової норми розуміється в повній відповідності з її текстовим вираженням.

Розширювальне тлумачення — це тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми варто розуміти ширше від буквального текстового вираження.

Обмежувальне тлумачення — це тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми варто розуміти вужче від буквального текстового вираження.

Офіційне тлумачення — це сформульоване у спеціальному акті роз'яснення змісту і цілей правових норм, що має загальнообов'язковий характер і подається спеціально уповноваженими на те компетентними органами держави.

Нормативне тлумачення — це офіційне роз'яснення компетентним органом правової норми, яке обов'язкове для всіх осіб і органів, що прямо підпадають під юрисдикцію органу, який розтлумачує цю норму, і поширюється на всі передбачені цією правовою нормою випадки, забезпечуючи тим самим однакове і правильне втілення розпоряджень цієї норми.

Автентичне тлумачення — це тлумачення, що безпосередньо походить від органу, який встановив цю правову норму.

Легальне тлумачення — це тлумачення, яке здійснюється не правотворчими органами, а іншими в силу передбачених законом повноважень.

Казуальне тлумачення — це тлумачення, яке здійснюється судовими або іншими компетентними органами з приводу й у зв'язку з розглядом конкретної юридичної справи і є обов'язковим лише при її вирішенні.

Неофіційне тлумачення — це тлумачення, при якому зміст законів та інших нормативних актів роз'яснюється громадськими організаціями, державними і суспільними діячами, ученими, іншими суб'єктами і результати цього роз'яснення не є обов'язковими. Таке тлумачення поділяється на повсякденне, тобто таке, що здійснюється громадянами в повсякденному житті; професійне, що здійснюється юристами-практиками при виконанні їх повноважень; доктринальне, що здійснюється науковцями.

Прогалина в законодавстві — це відсутність конкретної правової норми, необхідної для регулювання суспільних відносин, які входять у сферу правового регулювання. Прогалину в законодавстві можна усунути за допомогою прийняття відповідних нормативно-правових актів; при оперативному вирішенні юридичних справ застосовуються аналогія права і аналогія закону. Ці засоби подолання прогалин у законодавстві мають обмежену сферу використання. Вони не застосовуються при притягненні до кримінальної та адміністративної відповідальності, водночас припустимі в цивільному, сімейному, трудовому та інших галузях права. Аналогія дозволена всюди, де немає спеціальної заборони і де законодавець не пов'язує настання юридичних наслідків з конкретним законом. У кожному конкретному випадку рішення, що було прийнято за допомогою використання аналогії закону або аналогії права, має значення винятково для цього випадку. За допомогою аналогії закону і аналогії права прогалина не усувається, а лише долається.

Аналогія закону — це вирішення юридичної справи на основі застосування до відносин, не врегульованих конкретною правовою нормою, норми права, що регулює схожі за змістом відносини.

Аналогія права — це вирішення юридичної справи на основі застосування до відносин, не врегульованих конкретною правовою нормою, і за відсутності норм, що регулюють схожі відносини, загальноправових або галузевих принципів права.

Розділ 18. ПОВЕДІНКА ОСОБИ У ПРАВОВІЙ СФЕРІ

Правова поведінка — це соціально значуща поведінка суб'єктів, яка контролюється їх свідомістю і волею, передбачена нормами права і зумовлює певні юридичні наслідки. Ознаки правової поведінки:

- *Соціальна значущість*, яка має дві форми — соціальну корисність та соціальну шкідливість; виявляється в здатності правової поведінки впливати на суспільні відносини, змінювати їх.
- *Вираженість зовні*, тобто вплив на суспільні відносини у формі дій чи бездіяльності.
- *Свідомо-вольовий характер*: суб'єкти права повинні адекватно усвідомлювати обставини, характер власної поведінки, передбачати наслідки і мати можливість здійснювати свою волю, скеровувати власні вчинки.
- *Правова регламентація*: тільки опосередкована нормами права поведінка є правовою. Умови й ознаки правової поведінки описуються у правових нормах.
- *Юридичні наслідки* як реакція з боку держави у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків чи застосування заходів державного примусу і юридичної відповідальності за шкідливі дії.

Правомірна поведінка — це правова поведінка, що характеризується соціальною корисністю, відповідністю інтересам суспільства, держави й окремих осіб; відповідністю моделям можливої поведінки, зафіксованим у нормах права; позитивністю юридичних наслідків; гарантуванням з боку держави. Правомірна поведінка є засобом реалізації прав і обов'язків; виявляється як у позитивній дії, так і в позитивній бездіяльності, коли людина відмовляється від здійснення дій, небезпечних і шкідливих для суспільства.

Маргінальна поведінка — це правомірна поведінка, яка характеризується станом індивіда, що перебуває на грані антигромадського вияву, на межі скоєння правопорушення, однак не здійснює його через певні зовнішні причини і обставини

(загрозу можливого покарання, власну вигоду від правомірності, страх осуду з боку колективу, групи, найближчого соціального оточення й інші стримуючі причини).

Конформістська поведінка — це правомірна поведінка, для якої характерні пристосовництво суб'єкта, пасивне прийняття ним існуючого порядку, відсутність власної позиції, підпорядкування психологічному тиску з боку колективу.

Звичайна поведінка — це правомірна поведінка, що характеризується автоматичним слідуванням засвоєним правовим ідеям і принципам, за якого людина автоматично вибирає найдоцільніший, практично виправданий варіант поведінки, що відповідає приписам правових норм.

Соціально-правова активність — це найвищий рівень правомірної поведінки, що вирізняється ініціативністю, високим рівнем правосвідомості, глибокою правовою переконаністю суб'єкта, сформованою самостійністю, свідомо прийнятою на себе готовністю використовувати надані правом можливості, творчо керуватися ними у повсякденному житті.

Правопорушення — це суспільно шкідливе діяння (у формі дії або бездіяльності) дієздатного суб'єкта, що суперечить вимогам правових норм і зумовлює негативні юридичні наслідки у вигляді державного примусу.

Ознаки правопорушення:

- Це *виявлений зовні* акт поведінки, діяння, що виражається в неправомірній дії або бездіяльності. Не можуть бути правопорушеннями думки, почуття, уявлення, не виражені в конкретних діях.
- *Свідомо-вольовий характер*, тобто дії повинні залежати від волі й свідомості особи, бути добровільними, суб'єкт повинен усвідомлювати значення своїх дій.
- Правопорушеннями є *поведінка* лише *дієздатних, деліктоздатних осіб*, що відповідають за власні вчинки і здатні нести юридичну відповідальність.
- *Усвідомлення вини* з боку правопорушника, тобто наявність внутрішнього негативного ставлення суб'єкта до інтересів окремих осіб і суспільства загалом.
- *Протиправність діяння*, тобто порушення вимог правових норм.

- *Соціальна шкідливість*: правопорушення завдає майнової, соціальної, моральної, політичної шкоди, що є сукупністю негативних наслідків правопорушення. Сутність шкоди полягає у зменшенні або знищенні певного блага, цінності, суб'єктивного права тощо.
- Усяке діяння людини кваліфікується як правопорушення за умови його *суспільної небезпеки* — реальної загрози інтересам суспільства, держави, окремої особи.

Юридичний склад правопорушення — це система ознак правопорушення в єдності його об'єктивних та суб'єктивних характеристик, необхідних для визнання діяння правопорушенням (об'єкта та об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони).

Об'єкт правопорушення — це суспільні відносини, що охороняються правом. Це можуть бути майнові, трудові, політичні та інші права й інтереси суб'єктів права, державний і суспільний лад, екологічний стан навколишнього середовища, життя, честь, гідність, здоров'я людини.

Об'єктивна сторона правопорушення — це характеристика правопорушення, що вказує на його вираження зовні. Зміст об'єктивної сторони становлять протиправне діяння, його суспільно шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали.

Суб'єкт правопорушення — це деліктоздатна осудна особа, що досягла визначеного законом віку.

Суб'єктивна сторона правопорушення — це характеристика правопорушення, яку становлять наявність вини, мотив і мета правопорушення.

Вина — це складова суб'єктивної сторони правопорушення, яка характеризує внутрішній психологічний стан правопорушника, його ставлення до власних протиправних дій і їх негативних наслідків. Розрізняють дві основні форми вини: навмишеність (умисел) і необережність. Розрізняють умисел прямий і непрямий. Необережність поділяється на самовпевненість і недбалість.

- *Прямий умисел* виражається в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру свого діяння, у

передбаченні суспільно небезпечних наслідків і бажанні їх настання.

- *Непряий умисел* полягає в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і свідомому їх допущенні.
- *Самовпевненість* виражається в передбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння і легковажним розрахунком їх запобігання.
- *Недбалість* виявляється в непередбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків правопорушення, хоча він міг і повинен був їх передбачати.

Злочини — це передбачені кримінальним законом види правопорушення, що є найбільш небезпечними та шкідливими для держави, суспільства і особи, посягають на суспільний лад, права і свободи особи, інші соціальні цінності та призводять до найсуворішого покарання.

Проступки — це суспільно шкідливі, винні, протиправні діяння, що характеризуються меншою, ніж злочини, суспільною небезпекою і призводять до адміністративного, дисциплінарного або цивільно-правового покарання. За сферою здійснення розрізняють цивільно-правові, адміністративні та дисциплінарні проступки.

- *Цивільно-правові* правопорушення (проступки) — це специфічний об'єкт зазіхання: майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, що регулюються нормами цивільного права й окремими нормами трудового і сімейного права. Ці правопорушення виражаються в невиконанні чи неналежному виконанні договірних зобов'язань, у заподіянні майнової шкоди.
- *Адміністративні* правопорушення (проступки) — це передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного, процесуального та інших галузей права зазіхання на встановлений порядок державного управління, громадський порядок.

- *Дисциплінарні* правопорушення (проступки) — це протиправні діяння, що порушують внутрішній розпорядок діяльності підприємств, установ і організацій. Правопорушник дезорганізовує нормальну діяльність трудових колективів, порушує трудову, навчальну, службову, виробничу, військову дисципліну.

Розділ 19. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Юридична відповідальність — це застосування до особи, що скоїла правопорушення, примусових заходів, передбачених санкцією порушеної правової норми, у специфічному процедурно-процесуальному порядку від імені держави і на основі закону. Для всіх видів юридичної відповідальності спільними є такі ознаки:

- фактичною підставою її виникнення є правопорушення;
- має чітку нормативну регламентацію скоєння;
- притягнення правопорушника до юридичної відповідальності відбувається в певному процесуальному порядку в результаті здійснення правозастосовної діяльності;
- притягнення до юридичної відповідальності здійснюється уповноваженими державними органами та їх посадовими особами;
- має державно-владний характер;
- невіддільна від державного примусу. Державний примус за скоєне правопорушення чітко регламентується в санкціях правових норм, які визначають його вид і міру — кількісні показники;
- здійснюється на основі єдності норм матеріального і процесуального права;
- позбавлення правопорушника певних благ; такі втрати є реакцією держави на шкоду, заподіяну правопорушником суспільству, державі або окремій особі, і можуть мати для правопорушника особистий, майновий або організаційний характер.

Цілі юридичної відповідальності — це кінцевий результат, на який вона спрямована. До основних цілей юридичної відповідальності, що впливають із загальних цілей права, належать такі:

- забезпечення нормального функціонування механізму правового регулювання шляхом гарантування реалізації суб'єктами правових відносин суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;

- охорона існуючого державного і суспільного ладу та громадського порядку;
- утвердження законності й захист правопорядку;
- захист прав і свобод громадян від незаконних порушень;
- покарання винного у скоєнні правопорушення;
- попередження скоєння правопорушень у майбутньому.

Функції юридичної відповідальності — це основні напрями впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини. Саме у функціях юридичної відповідальності розкриваються її роль і значення в забезпеченні реалізації, охорони й захисту прав і свобод особи. Основними функціями юридичної відповідальності, які органічно випливають з її цілей, є регулятивна і охоронна. До похідних цих функцій належать штрафна (каральна), правовідновна (компенсаційна), попереджувальна (превентивна) і виховна (стимулювальна).

Підстави юридичної відповідальності — це факт скоєння правопорушення; наявність у діях особи складу правопорушення; наявність відповідної правової норми, що передбачає притягнення до юридичної відповідальності за певне правопорушення; акт застосування права (вирок суду, рішення адміністративного органу тощо).

Принципи юридичної відповідальності — це керівні ідеї, що визначають її зміст, суть і призначення у правовому регулюванні суспільних відносин. До принципів юридичної відповідальності належать такі:

- *законності;*
- *справедливості;*
- *гуманізму;*
- *доцільності;*
- *неприпустимості аналогії права й аналогії закону;*
- *невідворотності;*
- *індивідуалізації покарання;*
- *неприпустимості подвоєння відповідальності;*
- *обґрунтованості.*

Кримінальна відповідальність — це найсуворіший вид галузевої юридичної відповідальності, що настає тільки внаслідок скоєння злочину — суспільно небезпечного діяння, склад якого передбачений у кримінальному законі. Кримінальна відпо-

відальність застосовується виключно в судовому порядку і передбачає такі покарання: позбавлення волі, виправні роботи, заборона обіймати певну посаду або здійснювати певну діяльність, конфіскація майна та ін. Відбуття кримінального покарання зумовлює настання для злочинця відповідних юридичних наслідків: протягом певного часу за ним зберігається судимість. Порядок реалізації кримінальної відповідальності детально регламентований Кримінально-процесуальним кодексом.

Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, і може виражатись у винесенні попередження, накладенні штрафу, позбавленні спеціальних прав, адміністративному затриманні або арешті, огляді речей і вилученні речей та документів. Справи про адміністративні правопорушення розглядаються органами внутрішніх справ, інспекціями у справах неповнолітніх, митними органами, народними судами та іншими державними органами і посадовими особами, уповноваженими законом.

Дисциплінарна відповідальність застосовується за скоєння дисциплінарних проступків, які виражаються в порушенні трудової, навчальної, службової та військової дисципліни і заподіюють шкоду внутрішньому порядку діяльності підприємств, установ, організацій тощо. До правопорушників можуть застосовуватись передбачувані правилами внутрішнього розпорядку, дисциплінарними статутами і положеннями стягнення: зауваження, попередження, догана, переведення на іншу роботу, звільнення, пониження у званні тощо.

Цивільно-правова відповідальність настає за порушення договірних зобов'язань майнового характеру або за заподіяння майнової чи немайнової (моральної) шкоди, тобто за скоєння цивільно-правового делікту, і може виражатись у позбавленні правопорушника певних благ матеріального характеру, зміні невиконаного обов'язку новим, приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового.

Штрафна (каральна) відповідальність застосовується за злочини й адміністративні або дисциплінарні проступки. Її призначення полягає у впливі на свідомість правопорушника через

запровадження до нього певних обмежень з метою загальної й особистої превенції (попередження) правопорушень.

Компенсаційна (правовідновлювальна) відповідальність реалізується переважно в цивільно-правовій сфері. Її призначення полягає у відновленні незаконно порушених прав, примусовому виконанні невиконаних обов'язків і усуненні протиправних станів.

Розділ 20. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Правова свідомість — це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у формі юридичних знань, оцінок, правових установок, ціннісних орієнтувань, які визначають поведінку людей в юридично значущих ситуаціях. Призначення правосвідомості виражається на всіх стадіях правового регулювання — правотворчості й реалізації права. Тією або іншою мірою правосвідомість присутня в усіх елементах механізму правового регулювання — нормах права, правовідносинах, актах реалізації права тощо. Найвагоміше значення правосвідомість має на стадії реалізації права, у процесі реалізації юридичних прав і обов’язків. Від рівня правосвідомості залежить, якою буде поведінка людини в суспільстві — правомірною або неправомірною.

Структура правосвідомості — це її внутрішня будова, що характеризується взаємозв’язками її елементів. Правосвідомість складається з трьох елементів.

- *Раціональний (світоглядний) компонент* правосвідомості — це знання і уявлення про право та правові явища в суспільстві. Рівень і якість таких уявлень можуть бути різними — від примітивних, поверхових до науково-теоретичних, що утворюють правову ідеологію. Велике значення у правовій ідеології має юридична наука.
- На відміну від раціонального компонента правосвідомості правова психологія — *емоційний (психологічний) компонент* правосвідомості — утворюється стихійно на основі емоційного ставлення до правових явищ у суспільстві, яке може бути як позитивним, так і негативним. Правова психологія передбачає “переживання” правових явищ у свідомості на емоційному рівні.
- *Поведінковий (вольовий) компонент* правосвідомості — це мотиви правової поведінки, правові установки, які зумовлюють та визначають поведінку особи у правовому середовищі.

Пізнавальна функція правової свідомості полягає в тому, що правосвідомість спрямована на пізнання правової дійсності і як наслідок — формування правових знань.

Оціночна функція правосвідомості полягає в тому, що за допомогою правосвідомості оцінюються конкретні життєві обставини як юридично значущі.

Регулятивна функція правосвідомості безпосередньо впливає на поведінку людини; реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, що є специфічними регуляторами поведінки і мають особливі механізми формування.

Повсякденна правосвідомість — це правосвідомість, що притаманна більшості членів суспільства, формується в повсякденному житті у сфері правового регулювання і складається стихійно під впливом особистого досвіду.

Професійна правосвідомість — це правосвідомість, що складається у процесі спеціальної освітньої підготовки та здійснення практичної юридичної діяльності. Це правосвідомість юристів-практиків.

Науково-теоретична правосвідомість — це правосвідомість, що притаманна дослідникам, ученим-юристам, які вирішують теоретичні питання у правовій сфері; формується на основі глибоких правових узагальнень, виявленні закономірностей держави і права тощо.

Індивідуальна правосвідомість — це правосвідомість, що притаманна окремим індивідам.

Колективна (групова) правосвідомість — це правосвідомість, що притаманна стабільним соціальним групам, класам, верствам суспільства.

Масова правосвідомість — це правосвідомість, характерна для нестабільних, тимчасових об'єднань людей.

Суспільна правосвідомість — це правосвідомість, характерна для макроколективів (населення країни, нації, народності).

Правова культура — це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері; це зумовлене соціальним, духовним, політичним та економічним устроєм якісне становище правового життя

суспільства, що виражається в рівні розвитку правової діяльності, якості законодавства, рівні правосвідомості громадян, гарантованості та захищеності їх прав і свобод. Правова культура відображає правову дійсність у тому або іншому суспільстві щодо ефективності її функціонування.

Правова культура суспільства загалом — це різновид суспільної культури, що відбиває високий рівень правосвідомості й законності, досконалості законодавства і юридичної практики, охоплює всі цінності, створені людьми в галузі права. Власне кажучи, це сукупність позитивних компонентів правової діяльності в її реальному функціонуванні, втілення досягнень правової думки, юридичної техніки і практики.

Правова культура окремої особистості — це позитивна правосвідомість, розуміння принципів права, повага до права, впевненість у соціальній цінності права та правового регулювання, знання власних прав і обов'язків та їх виконання. Це позитивна правосвідомість у її виявленні у правомірній поведінці.

Правовий нігілізм — це заперечення, ігнорування й негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб.

Правовий ідеалізм — це перевищення ролі права у вирішенні різних суспільних проблем; виражається в надмірних сподіваннях, що лише прийняттям певного закону можна вирішити всі економічні, політичні, соціальні та інші проблеми, не враховуючи реальних передумов реалізації цих законів.

Правове виховання — це цілеспрямована, послідовна і систематична діяльність держави, громадських об'єднань і організацій з формування системи правових знань, вмінь і навичок у правовій сфері, правового мислення, правових почуттів — поваги до права, законності, соціальних цінностей, що охороняються правом і законом, з підвищення правосвідомості та правової культури загалом, що забезпечує дотримання, виконання і використання юридичних норм.

Розділ 21. ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

Законність — це принцип, метод і режим суворого, неухильного дотримання і виконання нормативно-правових актів усіма учасниками суспільних відносин (державою, її органами, суспільними й іншими організаціями, трудовими колективами, посадовими особами, громадянами). Суть і зміст законності полягають у ступені реальності права, рівні дотримання законів та підзаконних актів, ефективності гарантування прав і свобод особи, високому рівні правосвідомості та правової культури в суспільстві.

Принципи законності — це ідейні вимоги, на яких ґрунтується цей режим суспільного життя.

- *Загальність законності* полягає в її обов'язковості, що поширюється на всіх без винятку незалежно від становища, чину і рангу.
- *Єдність законності* полягає в поширенні цієї вимоги на всю без винятку територію держави, на всі її складові.
- *Верховенство закону* означає, що в системі нормативно-правових актів закон має найвищу юридичну силу. З верховенством закону пов'язано питання конституційної законності, що охоплює такі вимоги: Конституція є Основним Законом, що має найвищу юридичну силу у правовій системі; принципи і норми Конституції мають пряму дію; Конституція діє на всій території держави; засобом забезпечення верховенства Конституції є конституційний контроль, що здійснюється Конституційним Судом.
- *Невідворотність реалізації законності* означає припинення будь-яких порушень закону, від кого б вони не виходили, невідворотність відповідальності за ці порушення.
- *Неприпустимість протиставлення законності й доцільності*: законність є вищою доцільністю.
- *Єдність права і законності* означає, що законодавство повинно ґрунтуватись на вимогах правової держави, в якій закон має правовий характер: відбиває ідеї справедливості, гуманізму, рівності, пріоритетності прав людини.

- *Єдність законності й демократії* полягає в активній участі громадян у справах суспільства і держави, насамперед у демократичній процедурі прийняття законів та інших нормативних актів. Це є запорукою того, що прийняті закони будуть сприйняті абсолютною більшістю. Демократія, у свою чергу, забезпечує заінтересованість людей у виконанні законодавства і підконтрольність діяльності державного апарату.
- *Забезпечення прав, свобод і законних інтересів особистості*: метою законності є охорона і захист прав, свобод і законних інтересів особистості, сприяння їх реалізації.

Гарантії законності — це система засобів, способів, прийомів і методів забезпечення законності, що сприяють безперешкодній реалізації норм права.

- *Економічні (матеріальні)* гарантії — це насамперед матеріальні умови життя суспільства, основою яких є соціально-економічний устрій суспільства, що ґрунтується на багатоманітності й рівноправності форм власності, господарській самостійності суб'єктів.
- *Соціальні* гарантії — це комплекс профілактичної діяльності громадськості з попередження правопорушень.
- *Політичні* гарантії — це демократизм державного і суспільного ладу, політичний плюралізм, реальний поділ влади, спрямування на розбудову правової держави.
- *Ідеологічні* гарантії — це ідеї панування права, верховенства правового закону, домінування загальнолюдських цінностей, соціальної справедливості, пріоритетності прав людини.
- *Юридичні* гарантії — це система спеціальних правових засобів зміцнення законності. До спеціальних юридичних засобів насамперед належать норми права, в яких виражені вимоги законності. Юридичні гарантії законності поділяються за такими критеріями: за суб'єктами застосування — парламентські, президентські, судові, прокурорські, адміністративні, міжнародно-правові та ін.; за видами правових норм — конституційні, галузеві, матеріальні та процесуальні; за характером юридичної діяльності — правотворчі, правозастосовні, правореалізаційні, правоохоронні. Крім того, до гарантій законності належать спеціальні засоби виявлення правопорушень; засо-

би попередження і припинення правопорушень; заходи захисту і відновлення порушених прав.

Правопорядок — це заснована на праві й законності організація правового життя, що відбиває якісний фактичний стан врегульованих правом суспільних відносин на певному етапі розвитку суспільства. Правопорядок — це підсумок правового регулювання, його реалізована мета. Міцність, стабільність і непорушність правопорядку забезпечується не формальною, а реальною законністю.

Суспільний порядок — це стан урегульованості суспільних відносин, що ґрунтується на реалізації соціальних норм та принципів і забезпечується переважно силою суспільного впливу.

Співвідношення законності й правопорядку — це їх взаємозв'язок, взаємовплив і взаємозумовленість. Законність — це засіб встановлення правопорядку, а правопорядок — результат здійснення права і законності. Міцність і ефективність правопорядку залежить від законності. Правопорядок — це реалізована законність.

Шляхи зміцнення законності й правопорядку — це основні напрями діяльності держави, пов'язані зі зміцненням законності й правопорядку: переконання, правове виховання, профілактика правопорушень, вплив на правопорушників і застосування до них примусових заходів, підвищення ролі громадянського суспільства в забезпеченні законності й правопорядку, а також забезпечення законності в діяльності державного апарату.

Розділ 22. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ

Правовий статус особи — це система взаємопов'язаних прав, свобод і обов'язків, що закріплені в законодавстві й визначають правове становище особи в суспільстві.

Принципи правового статусу особи — це закріплені Конституцією основні засади, які визначають сутність цього статусу і його найважливіші властивості. Зокрема, принципами правового статусу особи є такі:

- рівності прав і свобод, забезпечений визнанням недопустимості привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними або іншими;
- невідчужуваності й непорушності прав і свобод особи;
- невичерпності прав і свобод особи;
- гарантованості прав і свобод особи;
- неможливості довільного скасування прав і свобод особи;
- недопустимості звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод особи;
- взаємозумовленості прав, свобод і обов'язків особи;
- визнання міжнародних стандартів у галузі прав і свобод особи.

Міжнародно-правовий статус особи — це правовий статус, який містить права, свободи і обов'язки, закріплені в міжнародно-правових документах: Міжнародному Біллі про права людини, Європейській конвенції із захисту прав людини і основних свобод, Європейській соціальній Хартії. Всі ці права і свободи мають бути визнані кожною державою-учасницею і ефективно забезпечені.

Конституційний статус особи — це правовий статус, що об'єднує права, свободи і обов'язки, закріплені в Конституції — Основному Законі держави. Цей статус називають базовим. Конституційні права, свободи і обов'язки є основними правами, свободами і обов'язками, що становлять юридичну базу системи прав, свобод і обов'язків, закріплених кожною окремою га-

лузью права, мають найвищу юридичну силу і підлягають підвищеному захисту.

Громадянство — це невіддільний елемент конституційно-правового статусу особи, що розкриває зміст постійного правового зв'язку особи і держави, виявляється в наявності у них взаємопов'язаних і взаємозумовлених прав і обов'язків.

Галузевий статус особи — це правовий статус, що складається з певних повноважень, які забезпечують особі здійснення її можливостей у певній сфері суспільних відносин, що регулюється певною галуззю права.

Індивідуальний статус особи — це правовий статус, зумовлений специфікою вікових або інших індивідуальних особливостей (правовий статус неповнолітніх, інвалідів).

Спеціальний статус особи — це правовий статус, зумовлений специфікою роду занять або професійної діяльності (правовий статус суддів, народних депутатів, працівників правоохоронних органів).

Права і свободи особи — це закріплені в законодавстві й гарантовані державою юридичні можливості, що дають змогу кожному вільно і на власний розсуд вибирати вид і міру поведінки, а також створювати й користуватись наданими йому нормами права соціальними благами.

Права і свободи першого покоління — це традиційні ліберальні цінності, що полягають в обмеженні втручання держави у сферу особистої свободи і створенні умов для участі громадян у здійсненні державної влади. Правами першого покоління є громадянські й політичні права і свободи.

Права і свободи другого покоління — це соціально-економічні й культурні права, для забезпечення реалізації яких держава повинна створювати належні умови шляхом запровадження заходів, спрямованих на пом'якшення різких соціальних суперечностей, породжених ринковими відносинами.

Права і свободи третього покоління — це колективні права, які формуються в міру становлення інтересів тієї або іншої суспільної групи; характеризують не індивідуальний статус особи, а її належність до певної спільності (право нації на самовизначення, право на культурний розвиток та ін.).

Громадянські права і свободи — це можливості, необхідні для задоволення життєвих потреб особи, вияву і розвитку її індивідуальності. Ці права і свободи є природними, невідчужуваними. До громадянських прав і свобод належать право на життя, повагу гідності, свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, невтручання в особисте й сімейне життя.

Політичні права і свободи — це можливість брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність державних органів, громадських об'єднань політичного спрямування. До політичних прав і свобод належать свобода пересування; вільний вибір місця проживання; право на вільний виїзд з території України (крім випадків, передбачених законодавством); право на участь в управлінні державними справами та в референдумах; право на вільні вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування; право бути обраним до цих органів; право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування; право на свободу об'єднання; право на мирні збори, мітинги і демонстрації; право направляти письмові звернення або особисто звертатись до органів державної влади та ін.

Соціально-економічні права і свободи — це можливість реалізувати свої здібності й здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ, а також отримувати в разі потреби соціальну допомогу від держави. До економічних належать такі права: на приватну власність; на володіння, користування і розпорядження майном як одноосібно, так і спільно з іншими особами; на підприємницьку діяльність; обирати вид діяльності або професію та ін. Соціальні права забезпечують людині гідний рівень життя і соціальну захищеність. До них належать право на соціальне забезпечення, достатній рівень життя, охорону здоров'я та ін.

Культурні й духовні права і свободи — це можливості доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання й участь у їх розвитку. До цих прав належать такі: на освіту, що охоплює практично всі основні її форми; на свободу творчої та інтелектуальної діяльності та її результати; на свободу думки і слова; на інформацію; на свободу світогляду і віросповідання.

Юридичні обов'язки — це закріплені в законі вимоги держави і суспільства до поведінки особи, які передбачають виконання окреслених у нормах права активних дій або утримання від дій, що заборонені. Обов'язки необхідно виконувати належним чином виходячи із сукупності вимог, що висуваються до поведінки суб'єктів і стосуються часу, місця, кількості, якості й повноти виконання обов'язків.

- Першочерговим обов'язком громадян України є *захист Вітчизни*, її незалежності та територіальної цілісності, шанування державних символів, відбуття військової служби. Здійснення цих обов'язків має на меті утвердження реального суверенітету Української держави.
- Наступним конституційним обов'язком громадян є *незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині* й відшкодування збитків у разі порушення цього обов'язку. Конституційне закріплення цього обов'язку засвідчує важливість захисту природних і культурних цінностей України.
- У зв'язку зі змінами економічного та суспільного ладу, які відбувались протягом останнього десятиріччя, стало необхідним законодавчо закріпити такий обов'язок, як *сплата податків і зборів* у порядку та розмірах, встановлених законом, а також обов'язок щороку подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про стан і доходи за минулий рік.
- Конституція України покладає на кожного *обов'язок неухильно дотримуватись Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей*. Цей обов'язок має загальне значення. Він поширюється на всі положення Конституції, законів і підзаконних нормативно-правових актів України.

Забезпечення прав і свобод особи — це специфічна діяльність з надання їм реального, невіддільного і непорушного характеру, що передбачає створення певних умов, за яких реалізація прав і свобод особи є безперешкодною й максимально ефективною, охорона запобігає найменшій можливості їх порушення, а захист від скоєного правопорушення сприяє відновленню порушених прав і притягненню винної особи до відпо-

відальності. Забезпечення прав і свобод особи здійснюється за допомогою гарантій прав і свобод на основі загальносоціальних передумов — економічних, політичних, культурно-духовних та соціальних.

Гарантії прав і свобод особи — це сукупність конкретних засобів, що мають юридичний загальнообов’язковий характер, завдяки яким можливе якнайповніше і всебічне забезпечення ефективного здійснення, охорони й захисту прав і свобод особи. Основне призначення гарантій прав і свобод особи полягає в забезпеченні всім і кожному рівних правових можливостей для набуття, реалізації, охорони й захисту прав і свобод.

- *Нормативно-правові*: матеріальні та процесуальні гарантії, які в сукупності становлять вихідні нормативні положення, закріплюють основні правові засади забезпечення реалізації, охорони й захисту прав і свобод особи.
- *Конституційні та галузеві* гарантії — це юридичні засоби забезпечення реалізації, охорони й захисту прав і свобод особи, які містяться у правових нормах Конституції та похідних від неї нормах відповідних галузей права.
- *Інституційно-організаційні* гарантії прав і свобод особи — це передбачені в законі державні та суспільні інституції, на які покладаються відповідні функції і повноваження з організації забезпечення реалізації, охорони й захисту прав і свобод людини та громадянина. Основними інституційно-організаційними гарантами прав і свобод людини за Конституцією України є Верховна Рада, Президент України, Кабінет Міністрів, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, суди, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, Конституційний Суд, політичні партії і громадські організації, органи місцевого самоврядування, міжнародні судові установи та відповідні органи міжнародних організацій.
- *Міжнародно-правові* гарантії прав і свобод особи — матеріальні, процесуальні та інституційно-організаційні — це важливий засіб забезпечення їх реалізації, охорони і захисту на міжнародному, наддержавному рівні.

Розділ 23. ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

Правова система — це історично зумовлена сукупність правових явищ і процесів, притаманних певному суспільству. Правова система складається з комплексу компонентів, які справляють нормативно-організаційний вплив на суспільство. Вони сформувались історично під впливом економічних, політичних, духовних, національних та інших чинників. До елементів правової системи належать: право як система регулювання суспільних відносин; форми (джерела) права; правові принципи; юридична доктрина; юридична практика і юридична діяльність; механізм правового регулювання; законність і правопорядок; правова свідомість і правова культура; суб'єкти права; правові традиції в їх взаємодії в масштабах суспільства і держави. Елементи правової системи поєднані не випадково, а відповідними зв'язками та відносинами.

Класифікація правових систем — це об'єднання правових систем за спільними юридичними ознаками у групи (сім'ї).

- Найпопулярнішою є класифікація правових сімей відомого французького ученого Р. Давида, який висунув ідею поділу існуючих правових сімей на романо-германську, англосаксонську та соціалістичну, до яких приєднується весь інший світ, об'єднаний релігійною та традиційно-звичаєвою правовими системами. Ця типологія базується на поєднанні двох критеріїв: ідеології, що включає, з одного боку, релігію, філософію та соціальні структури, і юридичної техніки, що включає як основну складову джерела права.
- В основу іншої класифікації, запропонованої К. Цвейгертом і Г. Кьотцем, покладено критерій “правового стилю”. На думку авторів, “правовий стиль” складається з п'яти факторів: походження й еволюції правової системи; своєрідності юридичного мислення; специфічних правових інститутів; природи джерел права і способів їхнього тлумачення; ідеологічних факторів. На цій основі вирізнені “правові кола”: романське, германське, скандинавське, англо-американське, соціалістичне, ісламське та індуське.

- Обидві класифікації мають багато спільного і на основі їх узагальнення можна зробити висновок, що в основу класифікації правових систем має бути покладено такі чинники: спільність генезису; спільність джерел, форм закріплення і вираження норм права; структурна єдність; спільність правових принципів; єдність термінології, юридичних категорій і понять, а також техніки викладу і систематизації норм права.

Романо-германська правова система — це система права країн континентальної Європи, яка виникла в результаті рецепції римського права. Основні ознаки романо-германської правової системи:

- романо-германська норма права — це загальне правило поведінки, що має узагальнений і системно-ієрархічний характер;
- найважливішим джерелом романо-германського права є нормативно-правовий акт, до інших (неосновних) джерел права належать правові звичаї, принципи права, юридична доктрина, нормативний договір, з певним застереженням і судова практика;
- в усіх країнах романо-германської системи є писані конституції;
- у країнах романо-германської правової системи право поділяється на публічне і приватне;
- існує послідовний галузевий поділ правових норм;
- основною формою систематизації нормативно-правових актів є кодифікація.

Англосаксонська (англо-американська) правова система — це правова система англомовних країн, що ґрунтується на визнанні судової практики основною формою правотворчості. Особливості англосаксонської правової системи:

- визнання судового прецеденту основним джерелом права;
- реалізація законів (статутів) не самостійно, а через прецеденти, за їх допомогою;
- наділення судів широкими повноваженнями щодо створення і перегляду правових норм;
- зв'язаність судових інстанцій прецедентами за принципом субординації;

- крім законів і прецедентів джерелами права визнаються правові звичаї і юридична доктрина;
- відсутній поділ права на публічне і приватне, замість цього історично склався поділ на загальне право і право справедливості;
- відсутній чіткий поділ права на галузі;
- основною формою систематизації джерел права є інкорпорація і консолідація.

Система релігійного права — це вид правової системи, що базується на релігійних нормах. Основними системами є мусульманське і індуське право.

Мусульманське право — це система норм, що виражені в релігійній формі і ґрунтуються на мусульманській релігії — ісламі, яка встановлює, у що мусульмани повинні вірити, що вони повинні робити і чого не повинні. Ознаки мусульманського права:

- норма права розглядається як правило, адресоване мусульманській общині Аллахом, в основу покладено релігійні догми, тому його не можна змінити, скасувати, воно безперечне й абсолютне, повинне безумовно виконуватися;
- за змістом норми мусульманського права є зобов'язальними;
- чотири основні джерела: Коран — священна книга ісламу; Сунна, або традиції, пов'язані з Мухамедом; Іджма, або єдина угода мусульманського суспільства; Кійас, або судження за аналогією;
- джерелом права визнається також юридична доктрина; звичаї не входять у мусульманське право і не є його джерелом;
- архаїчність інститутів, казуїстичність і відсутність систематизації;
- не поділяється на публічне і приватне право чи на загальне право і право справедливості; існують інші принципи інтеграції, що базуються на мусульманській традиції.

Індуське право — це правова система Індії, Пакистану, Бірми, Сінгапуру і Малайзії, а також деяких країн східного узбережжя Африки, в основу якої покладено норми індуїзму. Ознаки індуського права:

- виправдання ідеї кастового розподілу суспільства;
- визнання основним джерелом права норм релігії індуїзму, а також звичаїв;
- закони і судові прецеденти як джерела права виконують лише допоміжну роль;
- норми мають переважно зобов'язальний характер.

Система звичаєвого права — це форма регламентації суспільних відносин, що існує у країнах екваторіальної, південної Африки і в Мадагаскарі, базується на державному визнанні природно сформованих соціальних норм, які ввійшли у звичку населення — звичаїв. Міфологічний характер звичаїв, їх множинність і розрізненість не сприяють їх ефективному використанню для створення національних правових систем за типом романо-германської, англо-американської або мусульманської. Нині здійснюється систематизація звичаїв, включення їх у галузеві кодекси, інші нормативні акти. Сучасний стан правового розвитку цих країн можна охарактеризувати як складний перехідний період.

Світовий правопорядок — це система суспільних планетарних відносин, що формуються на основі правових засад і функціонують відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Світовий правопорядок доцільно розглядати як певну реальність, результат реалізації різноманітних відносин, взаємодії людей і держав на планеті. Світовий правопорядок — це умова і гарантія ефективного міжнародного співробітництва в різних сферах. Особливо важливим є міжнародне співробітництво у сфері глобальних проблем людства.

Глобальні проблеми людства — це проблеми, що охоплюють населення всієї земної кулі, загальні, які не можуть бути вирішені однією державою. Ці проблеми стосуються інтересів людства, мають загальнопланетарний характер. Нерозв'язаність цих проблем створює загрозу для майбутнього людства, перешкоджає прогресу суспільства. Вони можуть бути вирішені тільки завдяки зусиллям світового співтовариства. До глобальних проблем людства належать такі:

- запобігання світовій ядерній катастрофі;
- забезпечення взаємовигідного міжнародного співробітництва в економічній, політичній, екологічній, культурній та інших галузях;

- подолання розриву в рівні економічного розвитку різних держав;
- ліквідація енергетичної, сировинної, продовольчої та демографічної кризи;
- дотримання вимог екології, створення умов виживання, нормального існування;
- використання досягнень науково-технічного прогресу на благо людства;
- міжнародне співробітництво в боротьбі з міжнародною злочинністю і тероризмом.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Агеева Е. А.* Юридическая ответственность в государственном управлении. — Л., 1990.
2. *Аграновская Е. В.* Правовая культура и обеспечение прав личности. — М., 1988.
3. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. — М., 2002.
4. *Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999.
5. *Алексеев С. С.* Теория права. — М., 1994.
6. *Алексеев С. С.* Философия права. — М., 1998.
7. *Андрусяк Т. Г.* Теорія держави і права. — Львів, 1997.
8. *Аннерс Э.* История европейского права. — М., 1994.
9. *Антологія української юридичної думки.* — К., 2002.
10. *Аппарат государственного управления: интересы и деятельность.* — К., 1993.
11. *Аристотель.* Афинская политика. — М., 1937.
12. *Аристотель.* Политика. Т. 4. // Соч. — М., 1988.
13. *Базылев Б. Т.* Юридическая ответственность. — Красноярск, 1985.
14. *Байтин М. И.* Государство и политическая власть. — Саратов, 1972.
15. *Бережнов А. Г.* Права личности: некоторые вопросы теории. — М., 1991.
16. *Бобровник С. В.* Нормотворча діяльність та проблеми систематизації законодавства // Правова держава. Щорічник. — 1997. — Вип. 8.
17. *Бобровник С. В.* Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права // Правова держава. — 1996. — Вип. 7.
18. *Богінич О. Л.* Проблеми реалізації підзаконних нормативних актів // Правова держава. — 1996. — Вип. 7.
19. *Богінич О. Л.* Співвідношення законів та підзаконних нормативних актів у процесі систематизації законодавства // Правова держава. — 1997. — Вип. 8.

20. *Бошно С. В.* Теория права и государства. — М., 2001.
21. *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность. — М., 1978.
22. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права. — М., 2000.
23. *Воеводин Л. Д.* Юридический статус личности в России. — М., 1997.
24. *Вопленко Н. Н.* Официальное толкование норм права. — М., 1976.
25. *Всеобщая декларация прав человека как международный стандарт правового положения личности в Украине.* — Луганск, 1999.
26. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку. — М., 1997.
27. *Гегель Г. В.* Философия права. — М., 1990.
28. *Гельвеций К.* Об уме. Т. 1. // Соч.: В 2 т. — М., 1973.
29. *Генетика, поведение, ответственность* / Н. П. Дубинин и др. — М., 1989.
30. *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть. — М., 1936.
31. *Гоббс Т.* О гражданине // Избр. философ. пр.: В 2 т. — М., 1960.
32. *Головченко В. В.* Правореалізація як функція судової влади // Правова держава. — 1996. — Вип. 7.
33. *Головченко В. В.* Система права і комплексні правові спільності // Правова держава. — 1997. — Вип. 8.
34. *Государство и право: теория и практика.* — Калининград, 2001.
35. *Гревцов Ю. Н.* Правовые отношения и осуществление права. — Л., 1987.
36. *Громадянське суспільство в Україні: Проблеми становлення.* — К., 1997.
37. *Гроций Г.* О нраве войны и мира. — М., 1956.
38. *Гумплович Л.* Общее учение о государстве. — СПб., 1910.
39. *Давид Р.* Основные правовые системы современности. — М., 1996.
40. *Денисов В. Н.* Міжнародне право як складова частина правової системи України // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: Матер. наук.-практ. конф. — К., 1998. — С. 64–68.

41. *Денисов Ю. А.* Общая теория правонарушения и ответственности. — Л., 1983.
42. *Дудин А. П.* Диалектика правоотношений. — Саратов, 1983.
43. *Завадская Л. Н.* Механизм реализации права. — М., 1992.
44. *Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова.* — К., 2000.
45. *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К., 1999.
46. *Законодавство: проблеми ефективності / В. Б. Авер'янов, В. П. Денисов, В. Ф. Сіренко та ін.* — К., 1995.
47. *Зивс С. Л.* Источники права. — М., 1981.
48. *Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність.* — К., 1997.
49. *Ильин И. А.* О сущности правосознания. — М., 1993.
50. *Казимирчук В. П.* Право и методы его изучения. — М., 1965.
51. *Кант И.* Критика чистого разума. Т. 3. // Соч. — М., 1964.
52. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1986.
53. *Карташев В. Н.* Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. — Саратов, 1989.
54. *Карташкин В. А.* Права человека в международном и внутригосударственном праве. — М., 1995.
55. *Карташов В. Н.* Применение права. — Ярославль, 1990.
56. *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. — М., 1999.
57. *Керимов Д. А.* Культура и техника законодательства. — М., 1991.
58. *Кистьяковский Б. А.* Социальные науки и право. — М., 1916.
59. *Коваленко А. И.* Правовое государство: концепции и реальность. — М., 1993.
60. *Козлихин И. Ю.* Идея правового государства: История и современность. — СПб., 1993.
61. *Козлов В. А.* Проблемы предмета и методологии общей теории права. — Л., 1989.
62. *Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики.* — К., 1996.

63. *Колодій А. М.* Принципи права України. — К., 1998.
64. *Комаров С. А.* Теория государства и права. — М., 1999.
65. *Коментар до Конституції України / В. Б. Авер'янов та ін.* — К., 1998.
66. *Конституція України — основа подальшого розвитку законодавства.* — К., 1997.
67. *Кросс Р.* Прецедент в английском праве. — М., 1985.
68. *Кудрявцев В. Н.* Закон, поступок, ответственность. — М., 1986.
69. *Лазарев В. В.* Пробелы в праве и пути их устранения. — М., 1981.
70. *Локк Д. О.* О политическом или гражданском обществе. Т. 3. // Соч. — М., 1998.
71. *Лукич Р.* Методология права. — М., 1981.
72. *Малеин Н. С.* Правонарушение: понятие, причины, ответственность. — М., 1985.
73. *Малинова И. П.* Философия правотворчества. — Екатеринбург, 1996.
74. *Манов Г. И.* Признаки государства: Новые прочтения. — М., 1993.
75. *Марченко М. Н.* Проблемы теории государства и права. — М., 1999.
76. *Мельников Ю. Б.* Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. — Красноярск, 1989.
77. *Міжнародна Хартія прав людини: Зб. док.* — К., 1991.
78. *Молчанов Д. Л.* Правовая культура в социальной жизни // Правоведение. — 1991. — № 1.
79. *Монтескье Ш.* О духе законов // Избранные произведения. — М., 1955.
80. *Нерсесянц В. С.* Право в системе социальной регуляции (История и современность). — М., 1986.
81. *Нерсесянц В. С.* Философия права. — М., 1997.
82. *Общая теория государства и права: Академ. курс: В 3 т. /* Под ред. М. Н. Марченко. — М., 2000.
83. *Общая теория права и государства /* Под ред. В. В. Лазарева. — М., 2000.
84. *Оксамытный В. В.* Правомерное поведение личности. — К., 1985.

85. *Омельченко О. Л.* Идея правового государства: истоки, перспективы, причины. — М., 1994.
86. *Онищенко Н. М.* Правова система: Проблеми теорії. — К., 2002.
87. *Основы теории политической системы.* — М., 1985.
88. *Пархоменко Н. М.* Договір в системі права України. — К., 1998.
89. *Пеньков С. М.* Социальные нормы: управление, воспитание, поведение. — М., 1990.
90. *Платон.* Государство. Т. 3; Ч. 1 // Соч. — М., 1972.
91. *Поленина С. В.* Качество закона и эффективность законодательства. — М., 1993.
92. *Политические проблемы теории государства.* — М., 1993.
93. *Права человека /* Отв. ред. Е. А. Лукашева. — М., 1999.
94. *Проблемы общей теории права и государства /* Под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 2001.
95. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних положень). — Х., 1997.
96. *Ранние формы политической организации: от первобытности до государственности.* — М., 1995.
97. *Решетников Ф. М.* Правовые системы стран мира: Справочник. — М., 1993.
98. *Рожкова Л. И.* Принципы и методы типологии государства и права. — Саратов, 1984.
99. *Руссо Ж. Ж.* Об общественном договоре, или Принципы политического права — М., 1969.
100. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К., 1996.
101. *Сальгин Е. Н.* Теократическое государство. — М., 1999.
102. *Семитко А. П.* Развитие правовой культуры как правовой прогресс. — Екатеринбург, 1996.
103. *Синюков В. Н.* Функции юридических фактов // *Вопр. теории государства и права.* — Саратов, 1988.
104. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права. — Харьков, 2000.
105. *Скрипнюк О. В.* Соціальна правова держава України. — К., 2001.
106. *Скрипнюк О. В.* Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні. — К., 1995.

107. *Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е. А. Лукашева.* — М., 1994.
108. *Спасов Б. Закон и его толкование.* — М., 1986.
109. *Сурилов А. В. Теория государства и права.* — К.; Одесса, 1989.
110. *Тарасюк В. М. Юридична, законодавча та кодифікаційна техніка // Правова держава. Щорічник наук. пр.* — К., 1997.
111. *Татаринцева Е. В. Правовое воспитание.* — М., 1990.
112. *Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова.* — М., 1998.
113. *Теория юридического процесса.* — Харьков, 1985.
114. *Титарчук О. А. Звичай і право.* — Х., 1995.
115. *Тиунова Л. Б. Система правовых норм и отраслевое подразделение права // Правоведение.* — 1987. — № 4.
116. *Тихомиров Ю. Действие закона.* — М., 1992.
117. *Тихомиров Ю. Курс сравнительного правоведения.* — М., 1996.
118. *Тихомиров Ю. А. Теория закона.* — М., 1982.
119. *Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений.* — М., 1980.
120. *Токвиль А. Демократия в Америке.* — М., 1992.
121. *Фандалюк О. В. Правозастосувальні акти-дії.* — К., 1999.
122. *Филонов В. П. Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение.* — Донецк, 1999.
123. *Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении.* — М., 1974.
124. *Цицерон. Диалоги о государстве и законах.* — М., 1966.
125. *Черданцев А. Ф. Толкование советского права.* — М., 1979.
126. *Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство.* — М., 1993.
127. *Чечот Д. М. Субъективное право и формы его реализации.* — Л., 1968.
128. *Шаповал В. М. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз.* — К., 1995.
129. *Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень.* — К., 1999.

130. *Шульженко Ф. П.* Держава та право в світовій політико-правовій думці. — К., 1997.
131. *Щедрова Г. П.* Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. — К., 1994.
132. *Эллинек Г.* Общее учение о государстве. — СПб., 1908.
133. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. — М., 1985.
134. *Юридична* енциклопедія. — К., 1998–2001.
135. *Юридичний* словник-довідник. — К., 1996.
136. *Язык* закона. — М., 1990.
137. *Якушик В. М.* Государство переходного типа. — К., 1991.

ЗМІСТ

Вступ	3
СХЕМИ З ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	4
<i>Розділ</i> 1. Предмет і метод теорії держави і права	4
<i>Розділ</i> 2. Співвідношення суспільства, держави і права	8
<i>Розділ</i> 3. Виникнення держави	10
<i>Розділ</i> 4. Поняття, сутність і ознаки держави	11
<i>Розділ</i> 5. Функції держави	12
<i>Розділ</i> 6. Типологія держав	14
<i>Розділ</i> 7. Форма держави	15
<i>Розділ</i> 8. Механізм держави	17
<i>Розділ</i> 9. Сучасні концепції держави	19
<i>Розділ</i> 10. Поняття права	20
<i>Розділ</i> 11. Правове регулювання	22
<i>Розділ</i> 12. Норми права	24
<i>Розділ</i> 13. Форми (джерела) права. Правотворчість	27
<i>Розділ</i> 14. Система права	29
<i>Розділ</i> 15. Система законодавства	32
<i>Розділ</i> 16. Правові відносини	35
<i>Розділ</i> 17. Правореалізація	39
<i>Розділ</i> 18. Поведінка особи у правовій сфері	42
<i>Розділ</i> 19. Юридична відповідальність	44
<i>Розділ</i> 20. Правова свідомість і правова культура	46
<i>Розділ</i> 21. Законність і правопорядок	48
<i>Розділ</i> 22. Правовий статус особи	50
<i>Розділ</i> 23. Правові системи сучасності	52

ВИЗНАЧЕННЯ З ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	54
<i>Розділ 1.</i> Предмет і метод теорії держави і права	54
<i>Розділ 2.</i> Співвідношення суспільства, держави і права	59
<i>Розділ 3.</i> Виникнення держави	61
<i>Розділ 4.</i> Поняття, сутність і ознаки держави	64
<i>Розділ 5.</i> Функції держави	65
<i>Розділ 6.</i> Типологія держав	67
<i>Розділ 7.</i> Форма держави	68
<i>Розділ 8.</i> Механізм держави	72
<i>Розділ 9.</i> Сучасні концепції держави	74
<i>Розділ 10.</i> Поняття права	76
<i>Розділ 11.</i> Правове регулювання	81
<i>Розділ 12.</i> Норми права	85
<i>Розділ 13.</i> Форми (джерела) права. Правотворчість	90
<i>Розділ 14.</i> Система права	94
<i>Розділ 15.</i> Система законодавства	98
<i>Розділ 16.</i> Правові відносини	102
<i>Розділ 17.</i> Правореалізація	106
<i>Розділ 18.</i> Поведінка особи у правовій сфері	110
<i>Розділ 19.</i> Юридична відповідальність	115
<i>Розділ 20.</i> Правова свідомість і правова культура	119
<i>Розділ 21.</i> Законність і правопорядок	122
<i>Розділ 22.</i> Правовий статус особи	125
<i>Розділ 23.</i> Правові системи сучасності	130
Список використаної та рекомендованої літератури	135

Proposed manual has an original structure – it contains two interdependent parts: diagrams and definitions of the Theory of State and Law. Theoretical material in diagrams assists to complete, logical consistent and systematical perception of it. Definitions after uncover the content of the given diagrams.

It is meant for students, teachers and circle of readers, interested in theory of state and law.

Навчальне видання

Бабкіна Ольга Володимирівна

Волинка Катерина Григорівна

**ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ПРАВА
У СХЕМАХ І ВИЗНАЧЕННЯХ**

Навчальний посібник

Educational edition

Babkina, l'ga V.

Volynka, Kateryna G.

**THEORY OF STATE AND LAW
IN DIAGRAMS AND DEFINITIONS**

Educational manual

Відповідальний редактор *С. Г. Рогузко*

Редактори *І. В. Хронюк, Л. С. Тоболіч*

Коректори *Н. М. Підлужна-Кронф, Г. П. Васьківська*

Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 01.04.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 8,37. Обл.-вид. арк. 7,8. Тираж 5000 пр. Зам. № 4-135

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

СПД Чалчинська Н. В.
03146 Київ-46, вул. Жмеринська, 22 кв. 125

Свідоцтво ДК №: 1011 від 23.08.2000